

Van dingen beter doen naar betere dingen doen

Vergelijkende analyse Agroparken in Nederland

Drs. Jules Hinsen (Telos)
Drs. Huub Smulders (Erac)

Tilburg, 12 mei 2011

Documentnummer: 11.057

Warandelaan 2
5037 AB Tilburg
Postbus 90153
5000 LE Tilburg

T 013 - 466 87 12
F 013 - 466 34 99
telos@uvt.nl
www.telos.nl

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
1.1	Agroparken als breed concept	5
1.2	Specifieke agro-industriële visie op landbouw	8
1.3	Een waarden-vol systeem	10
1.4	Vier kritische ankerpunten voor Agroparken	15
1.5	Vraagstelling voor de vergelijking van Agroparken	17
1.6	Opbouw rapportage	18
2	Cases Nieuw Gemengd Bedrijf	19
2.1	Inleiding	19
2.2	Algemeen	20
2.3	Ruimte	22
2.4	Kennis	26
2.5	Waardeoriëntaties	28
2.6	Proces	29
2.7	Bijzonderheden	30
2.8	Conclusie	30
3	Biopark Terneuzen en Ghent Bio-Energy Valley	33
3.1	Grensoverschrijdend cluster Bio Base Europe	33
3.2	De grens beïnvloedt alle ankerpunten	36
3.3	Ruimte	42
3.4	Kennis	43
3.5	Waarden	44
3.6	Proces	46
3.7	Conclusie	48
3.8	Verantwoording	50
4	Agropark Noordoostpolder	51
4.1	Algemeen	51
4.2	Ruimte	57
4.3	Kennis	58
4.4	Waardeoriëntaties	61
4.5	Proces	61
4.6	Overige	63

4.7	Conclusie Agropark Noordoostpolder	63
5	Conclusie Vergelijkende analyse Agroparken	65
5.1	Inleiding	65
6	Literatuur	81
	Bijlage 1 Overzicht kritische aandachtspunten Agroparken	87

1 Inleiding

De term Agropark roept uiteenlopende beelden op. We moeten vaststellen dat het begrip Agropark géén neutraal begrip is. De reacties op het begrip en de bijbehorende beelden zijn onlosmakelijk verbonden met opvattingen en overtuigingen over de wenselijkheid van mogelijke ontwikkelingsrichtingen van de landbouw in Nederland. Het gaat daarbij om uiteenlopende zaken zoals het proces van schaalvergroting in de landbouw, de inpassing van activiteiten in het bestaande landschap en aansluiting bij bestaande sociale weefsels, de eventuele bijdrage aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken door Agroparken, ideeën over dieren en dierwelzijn en de wijze waarop Agroparken tot stand komen. De opvattingen en overtuigingen over deze punten zijn gefundeerd in kernopvattingen over voedselproductie, dieren en landschap. De erkenning van dit normatieve karakter is uitgangspunt in deze ex ante evaluatie van Agroparken.

TransForum heeft aan Telos, Tilburg Sustainability Center en ERAC gevraagd een ex ante evaluatie uit te voeren van Agroparken in Nederland. Hoe scoren Agroparken op kritische aandachtspunten, die zowel economisch als maatschappelijk van aard zijn? In hoeverre vormen Agroparken daarmee een wenkend perspectief voor duurzame landbouw? Ter beantwoording van deze vragen worden in deze studie drie Agroparken met elkaar vergeleken: het Nieuw Gemengd Bedrijf, het Agropark Gent-Terneuzen en het Agropark Noordoostpolder. De context van deze studie wordt gevormd door de ruim honderd projecten van TransForum op het terrein van de Innovatie van de Nederlandse Landbouw in de richting duurzame ontwikkeling (Latesteijn en Andeweg, 2011).

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op Agroparken als concept en de aanpak van de evaluatie.

1.1 Agroparken als breed concept

Het concept Agropark is door InnovatieNetwerk ontwikkeld. Het is een verzamelbegrip voor de clustering van agrarische activiteiten. Het gaat zowel om de primaire productie als om de opslag, logistiek, handel en verwerking in een cluster. De kern van het concept Agroparken: produceer en verwerk vlees, vis, eieren, bloemen, groente en fruit op één locatie, al dan niet in combinatie met

energieproductie (InnovatieNetwerk 2000). De achterliggende ratio is dat het hiermee mogelijk is om kringlopen te sluiten, diertransport te verminderen en reststromen beter te benutten. Het is daarmee een antwoord op het streven naar een duurzame inrichting van de landbouwproductie.

De algemene omschrijving van Agroparken is breed en dekt een scala aan mogelijkheden. InnovatieNetwerk heeft vier ontwerpen laten opstellen om de variatie in het basisconcept te illustreren. De uitwerkingen variëren in schaal van -30 ha tot 30.000 ha-, de mate van grondgebondenheid en naar vormgeving en ruimtelijke impact -van open landschappelijk extensief tot zeer intensief op een bedrijventerrein-. Ze zijn hieronder weergegeven (Bron afbeeldingen: InnovatieNetwerk, 2005). Recentelijk is aanvullend een uitwerking van de meest vergaande vorm van een Agropark opgesteld, namelijk de zeer grootschalige clustering van een gestapelde varkenshouderij op een bedrijventerrein (Innovatienetwerk, 2011).

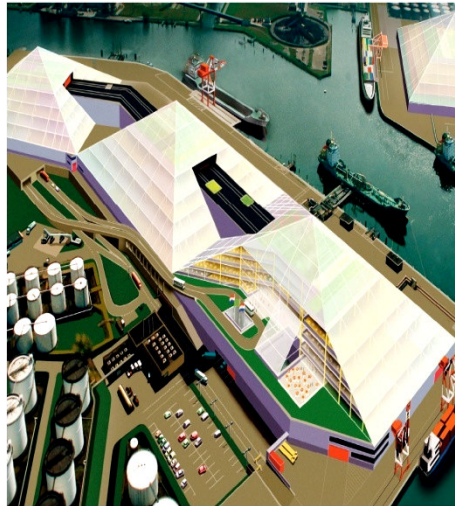
Deltapark

In de variant Deltapark gaat het om niet-grondgebonden intensieve sectoren met industriële verwerking op een bedrijventerrein in een stedelijk gebied (ontwerpllocatie: Rotterdams havengebied). Dit Agropark combineert glastuinbouw en andere vormen van gesloten teelt, eiwitproductie (varkens, pluimvee, vis en insecten), slachterijen, vleesverwerking, afvalsortering en -opwerking, afwerking van producten, bio-raffinage, productie van organische meststoffen, ondersteunende activiteiten zoals verpakken en opslag. De locatie bij de zeehaven is van belang voor de aanvoer van energie en veevoer. Er wordt effectief met ruimte omgegaan door het stapelen van activiteiten, bijvoorbeeld in de vorm van glazen piramiden. De bevolkingsconcentratie vormt de afzetmarkt, die zonder logistieke problemen kan worden voorzien van dagverse producten.

Agro-specialtypark

In deze variant gaat het om de industriële verwerking van bulk-producten tot specialities (zoals farmaceutische producten, groene grondstoffen, cosmetica of afbreekbare verpakkingen) op een bedrijventerrein in een havengebied met een agrarisch achterland (ontwerplocatie: Eemshaven). Suiker is in dit ontwerp de belangrijkste grondstof, die als bulk wordt aangeleverd en wordt verwerkt tot hoogwaardige food en non-food producten (o.a. fijnchemische toepassingen, papier en bio-composieten). Voor een economisch optimale jaarrond benutting van de capaciteit worden ook aardappelen, tarwe, vlas, gras, cichorei, hennep en soja gebruikt. Het park bestaat uit een combinatie van drie zelfstandige industriële vestigingen: een suikerfabriek, een alcoholproducent en een bio-raffinaderij.

Greenpark

De kern van het Greenpark wordt gevormd door grondgebonden plant-aardige en dierlijke sectoren met geconcentreerde industriële verwerking in een landelijke omgeving (ontwerplocatie: Noordoostpolder). De clustering van productie- en verwerkingsactiviteiten leidt tot een reductie van het transport van grondstoffen en halffabricaten. De productie bestaat uit vezelgewassen, eiwit- en zetmeelgewassen, bollenteelt, gras en klaver en extensieve veehouderij. De verwerking richt zich op het winnen van hoogwaardige componenten en de benutting van laagwaardige componenten door scheidingstechnologie, sortering van restafval, organische mestindustrie en energieopwekking.

Ruraal park

Dit Agropark vormt een ruimtelijk cluster waar varkens, kippen en koeien worden gehouden, en groenten en bloemen worden geteeld in een landschappelijk aantrekkelijke omgeving, in de nabijheid van stedelijk gebied (ontwerplocatie:

Twente). Combinaties zijn mogelijk met bosbouw (productiebos, recreatiebos) en energieproductie (biomassa uit hout, kippenmest en afval uit akker- en tuinbouw). De beleving van voedsel- en voedselproductie door de consument staat centraal. Mensen kunnen daar kijken, voelen, ruiken en proeven, kortom: zelf deelnemen in de voedselketen. Er zijn tentoonstellingen, marktplaatsen, proeflokalen en restauratieve voorzieningen, naast kantoren en een kenniscentrum. Het Ruraal Park biedt een merk-, distributie- en belevingsconcept.

Agrocentrum

Het Agrocentrum is een clustering van een grootschalige varkenshouderij met een bio-energiecentrale en een slachterij. De varkens worden geslacht in de eigen slachterij, zodat het transport van levende dieren overbodig is. De energiecentrale verwerkt de varkensmest en levert alle benodigde energie voor het varkensbedrijf. Eventuele restwarmte en elektriciteit wordt geleverd aan een nabijgelegen glastuinbouwcomplex of een aquacultuurbedrijf. De clustering maakt het sluiten van energie-, water- en mineralenkringlopen mogelijk en draagt bij aan CO²-reductie. Het voer voor de varkens is grotendeels afkomstig uit de omliggende akkerbouw. De dieren leven in grote groepen zonder onderlinge wisselingen, wat voor rust zorgt. Alle varkens krijgen stro om mee te spelen. Er is een schaal van zo'n 80.000 tot 100.000 varkens en 17 hectare oppervlakte nodig om het Agrocentrum rendabel te maken. Als locatie is een gebied in de nabijheid van water en op afstand van woonkernen bedacht, vanwege de aanvoer van veevoer - naast levering vanuit de akkerbouw uit de nabije omgeving - , geurhinder en eventuele gezondheidsrisico's (Innovatienetwerk 2011).

1.2 Specifieke agro-industriële visie op landbouw

De beelden die mensen hebben over de werkelijkheid is een *sociale constructie*, of zoals Termeer zegt: de werkelijkheid krijgt betekenis door de wijze waarop mensen die werkelijkheid ervaren (Termeer, 2006). De beelden die mensen hebben over duurzame landbouw zijn dus gerelateerd aan uiteenlopende waarden, overtuigingen en houdingen ten opzichte van duurzaamheid, oftewel discoursen. Hierin ligt de normatieve component van het gesprek over Agroparken besloten. Het bestaan van discoursen verklaart de maatschappelijke reacties op het concept Agroparken. Om die reden zijn discoursen dan ook relevant. In de literatuur worden drie hoofdvarianten onderscheiden (Frouws, 1998; Hermans c.s. 2010).

1. Het agri-industrieel discours

Agrariërs die kansen zien in het concept Agropark hebben een specifieke visie op landbouw die als een agri-industrieel discours is te typeren. Intensieve landbouw wordt in dit discours als noodzakelijk gezien om de West-Europese metropolen van voldoende voedsel te voorzien. In feite vormt het voedselzekerheidsargument de legitimatie voor de landbouwactiviteit. Grootschaligheid en verhoging van de productie, intensiteit en de ontwikkeling en inzet van nieuwe technologie vormen de kern. Kennis is een exportproduct. Landbouw is voornamelijk een gestandaardiseerde *economische* activiteit. Het denken in termen van kosten, technologische innovaties en maakbaarheid worden als vanzelfsprekend geaccepteerd (zie bijv. Smeets, 2009). Ook wordt gewezen op de interdependentie met akkerbouw. De akkerbouw heeft voor de vruchtwisseling producten nodig zoals voedergraan. Dit voedergraan wordt weer gebruikt in de intensieve veehouderij. Intensieve veehouderij vervult een belangrijke rol in de verwerking van afvalstromen, bijvoorbeeld door benutting van afvalproducten uit de akkerbouw en van de voedselverwerkende industrie.¹⁾

Naast de agro-industriële visie op duurzame landbouwontwikkeling zijn er twee andere discourses:

2. Het agri-ruralistische discours

In het *agri-ruralistische discours* wordt de primaire landbouwproductie verbonden met de sociale inbedding van landbouw. In dit discours worden familiebedrijven belangrijk geacht. Boeren vervullen een rol als hoeder van het agrarisch cultuurlandschap en zijn dragers van traditionele productiewaarden zoals vakmanschap. Zelfsturing, rentmeesterschap en multifunctionaliteit zijn de kernwaarden van dit discours. In de varianten greenpark en ruraal park komt dit discours het meest tot uitdrukking.

3. Het post-productivistische discours

In het *post-productivistische discours* wordt het platteland vooral gezien als 'consumptielandschap' dat rust en ruimte biedt aan stedelingen. De recreatieve waarde van het landschap staat hierbij voorop. Landbouw levert naast een decor ook voedsel voor de stedeling. De waarden van dierenwelzijn, volksgezondheid, streekeigenheid en kwaliteit nemen daarbij in belang toe. De Agroparkvariant ruraal park komt hier het meest dichtbij.

¹⁾ In Egypte werd in 2009 na uitbraak van de varkensgriep een verbod op het houden van varkens uitgevaardigd. De varkens werden gehouden door koptisch christelijke boeren in het overwegend islamitische Egypte. De circa 350.000 varkens vormden echter een schakel in het verwerken van voedselresten. Door het verdwijnen van deze varkens bleven de voedselresten 'liggen'. De aanwezige rattenpopulatie kon zich vervolgens makkelijk vermenigvuldigen omdat er overvloed aan voedsel aanwezig was. In korte tijd ontstond een golf van ratten in de stad die de plaats van de varkens in de keten overnamen en een gezondheidsrisico voor mensen vormden. (http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8185844.stm).

De drie discoursen komen als het ware 'bij elkaar' in de uitwisselingen tussen het landelijke en stedelijke gebied. Ze ontmoeten elkaar als *velden van opvattingen en activiteiten*. En omdat het gaat om uiteenlopende waarden roepen ze onderling spanningen op. Boogaard heeft in een studie naar beleving door burgers van melkveehouderijen aangetoond dat burgers zich druk maken over drie aspecten van agrarische bedrijven: dier, bedrijf en landschap. De zorgen die burgers hebben hangen samen met steeds een positieve en een negatieve kant van het koeienbedrijf (Boogaard, 2009):

- Het dier als productiemiddel versus kunnen leven in natuurlijkheid.
- De modernisering van agrarische bedrijfsvoering versus de traditie en cultuur van familiebedrijven.
- Het landschap volbouwen versus rust en landschappelijke openheid.

De meer inhoudelijke discussiepunten zijn te zien als afgeleiden van verschillen in waardeoriëntaties. Het gaat om eventuele *gezondheidsrisico's* (fijnstof en zoönosen), de *vormgeving*, *volume* en *inpassing* (impact op het landschap), *dierwelzijn* in brede zin en de relatie met de locatie (*accumulatie* van ontwikkelingen, *lokale eigenheid*). Daarnaast zijn er bij initiatieven ook bezwaren van meer praktische aard zoals de lokale verkeersveiligheid (Horlings, c.s. 2010). Onder deze discussiepunten ligt de ervaren vervreemding ten gevolge van de schaalvergroting en industrialisering in de landbouw. Concreet spitst die weerstand bij Agroparken zich toe op de intensieve veehouderijcomponent. In de case beschrijvingen is dit verder uitgewerkt.

1.3 Een waarden-vol systeem

Succesvolle landbouwgeschiedenis

De Nederlandse landbouw heeft een succesvolle geschiedenis achter zich. De samenwerking tussen overheid, onderwijs en onderzoek leverde vanaf de tweede helft van de 20e eeuw een stevige alliantie op die - gesteund door de Europese eenwording- kon voorzien in de toenemende voedselbehoefte na de Tweede Wereldoorlog (Bekke en de Vries c.s., 1994, 2001). Dit succes neemt niet weg dat in de afgelopen tien jaar de noodzaak tot herijking van het Nederlandse voedselproductiesysteem is gebleken.

Systeemgrenzen in zicht

In de jaren tachtig en negentig wordt geleidelijk aan duidelijk dat 't niet meer gaat zoals het ging'. Er zijn tekenen van overproductie; negatieve ecologische effecten worden zichtbaar (Frouws, 1998; Schiere en van Keulen, 1999). Het mestmoeras is zo groot dat de natuurlijke veerkracht van het milieu ver worden

overschreden. De overheid toont zich volgens Bloemendaal onvermogen door als reactie met een stortvloed aan niet te handhaven regels te komen (Bloemendaal, 1995). Dan breekt in 1997 de varkenspest uit. Bijna 10 miljoen varkens worden geruimd. Acht miljoen hiervan omdat de stallen overvol raken (NRC, 8-11-2006). Dierenartsen uiten morele bezwaren tegen het doden van gezonde biggen omwille van economische motieven. En via de televisie worden beelden van grijpers met varkenskadavers op het netvlies van het collectieve geheugen gebrand.

Een ziek systeem?

Na de Varkenspest volgen nog de crises met Bovine Spongiforme Encephalopathie - BSE (1996), de uitbraak van Mond en Klauwzeer - MKZ (2001), vee-gerelateerde MRSA (vanaf 2002), de vogelpest (2003), blauwtong (2006), de Q-koorts (2007-) en de dreiging van een H5N1-pandemie. Ten gevolge van de Q-koorts zijn in Nederland vanaf 2007 in totaal 3.990 besmettingen geconstateerd; 17 mensen overleden (RIVM www.rivm.nl/cib/themas/Q-koorts/q-koorts-professionals.jsp#index_2).

Wakker Dier stelt in 2007 dan ook vast dat er feitelijk nauwelijks iets is gedaan met de aanbevelingen van de Commissie Wijffels uit 2001. De sector is alleen maar intensiever en grootschaliger geworden. 'Er wordt nog steeds op grote schaal gezonde dieren geruimd, dierziekte-crises vormen een bedreiging voor de volksgezondheid en de leef- en slachtomstandigheden van dieren zijn nog steeds beschamend te noemen. Het economisch belang blijft prevaleren', aldus Wakker Dier. Tijdens de MKZ crisis werden bijna 300.000 gezonde runderen gedood en tijdens de vogelpest ruim 30 miljoen kippen (Wakker Dier, 2007).

Problematisch functioneren van de keten

In 2001 schrijft de commissie Wijffels naar aanleiding van de varkenspest in het rapport 'Toekomst voor de veehouderij, agenda voor een herontwerp van de sector' dat 'de intensieve veehouderij ingrijpend moet worden veranderd. Dieren moeten meer ruimte krijgen voor natuurlijk gedrag, zoals het buiten rondscharrelen. Het transport van levende dieren moet worden beperkt en het fokken van vee moet niet uitsluitend gericht zijn op toename van de productiviteit.' Als redenen voor de noodzaak van deze ommekeer noemt de commissie: de massaliteit, de minimale leefruimte, dieren die nauwelijks buiten komen, de stank, de milieubelasting, genetische versmalling, de schade aan omringende natuur, transport van dieren over grote afstanden, hormoonchandalen, varkenspest en andere dierziekten en de gesubsidieerde overproductie. Kortom, een veehouderij-systeem 'dat a-moreel omgaat met dieren en dat de exploitatie van dieren heeft opgevoerd tot een niveau waarop een storing desastreuze gevolgen heeft.' (Cie Wijffels, 2001). Na de ervaring van de varkenspest lijkt minister Brinkhorst dit advies 'helder, hard en onontkoombaar'. In 2010 zou het afgelopen zijn met de fabrieksmatige, mens- en dierenwaardige vleesproductie.

Het ministerie van LNV doet vervolgens enkele pogingen om de relatie met de samenleving te herijken. Volgens Selnes blijft het ministerie van landbouw in de opeenvolgende debatten met in- en externen echter in zichzelf gevangen. De vernieuwingspogingen zijn soms met oprechte bedoelingen ingezet, maar hebben steeds de uitkomst dat er geen consequenties aan worden verbonden voor het functioneren van de landbouwsector of het zelfbeeld van het ministerie (Selnes, 2009).

Maatschappelijke reactie

Een relatief nieuw gegeven is het georganiseerd maatschappelijk verzet tegen de grootschaligheid en het karakter van de intensieve veehouderij dat aan het einde van het eerste decennium van de 21e eeuw ontstaat. De stelling van Kuindersma en Boonstra dat het verzet tegen megastallen verklaard kan worden uit NIMBY-overwegingen is te simplistisch (Kuindersma en Boonstra, 2009: 62).

Steekhoudender is de diagnose dat het gaat om een onderliggende waardediscussie (Agyris, 1990, Horlings et al, 2010). Aanvankelijk sluimerend, maar steeds meer manifest. Nieuw is dat het burgers zijn die zich uiten. En burgers, dat zijn uiteindelijk ook de consumenten.

In Noord-Brabant worden er in 2009 meer dan 30.000 handtekeningen verzameld tegen megastallen. Provinciale Staten van Brabant stellen na een marathondebat op 19 maart 2010 een grens aan de uitbreiding van varkensstallen en aan het aantal plaatsen waar groei van veehouderijbedrijven mogelijk is.

In Noord Holland is schrijfster Yvonne Kronenberg in 2009 spreekbuis voor een tegengeluid. Het provinciebestuur wijst de bouw van een kippenstal voor 1,6 miljoen slachtkippen in Middenmeer af.

In 2010 ondertekenen ruim 250 hoogleraren en 500 wetenschappers het manifest 'voor een duurzame veehouderij, einde aan de georganiseerde onverantwoordelijkheid.' (www.duurzameveeteelt.nl) De intensieve veehouderij moet volgens hen worden gesaneerd en omgevormd tot een dier-, mens- en milieuvriendelijk systeem dat tegemoetkomt aan de natuur en behoeftes van alle levende wezens (Bron: NRC 28 april 2010).

De Raad voor Dieraangelegenheden stelt in 2010 dat er sprake is van polarisering in het debat over dieren. Om deze polarisatie te overstijgen dienen fundamenteel morele vragen beantwoord te worden: Mogen en willen we dieren houden, voor welke doeleinden, op welke wijze? 'Ten behoeve van de transparantie en consistentie van haar beleid zou de overheid zich moeten bedienen van openbaar, transparant en integraal 'Afwegingsmodel voor Dierbeleid'. Dit model dient gebruik te maken van maatschappelijk gedragen morele opvattingen ten aanzien van dierhouderij, dierenwelzijn en diergezondheid. Daarbij moeten ten minste de volgende belangen aan bod komen: volksgezondheid, dierenwelzijn, milieu en economie.' Ook gaat het over

het in staat stellen van burgers om als consument bewuste keuzes te kunnen maken. Hiervoor is productinformatie nodig (RVD, 2010).

De ruimtelijke component

De opmerkingen van de commissie Wijffels uit 2001 en anderen zijn gericht op een transparante intensieve veehouderij en de waarden volksgezondheid, dierwelzijn en milieu. Naast deze punten is door Mommaas en Eweg gewezen op de noodzakelijke herijking van de relatie tussen de economische functie van de landbouw en de landschappelijk-ruimtelijke positionering. Niet alleen bij de intensieve veehouderij, maar in het algemeen bij landbouw. Zij stellen dat dit punt relevant is omdat de economie-gerelateerde 'space of flows' nauw gekoppeld is aan 'space of places' (Castells, 2000). De 'space of places' is altijd geladen met betekenisgeving, functionaliteit van ruimte in relatie tot activiteiten en lokale eigenheid. In de 'space of flows' hebben plekken betekenis als knooppunt in de netwerken waarin ze verbindende functies vervullen (Mommaas en Eweg, 2011).

In hoeverre is er sprake van een goede fit tussen beide 'spaces' als het gaat om landbouwproductie? De VROMRaad ziet de landbouw als economische activiteit zich steeds verder losmaken van de landbouw als ruimtelijke activiteit. De meest rendabele teelten concentreren zich op een klein deel van de grond. De primaire sector heeft nog een groot areaal tot zijn beschikking, ruim zestig procent van het nationale grondgebied. Op deze oppervlakte (ruim 1,9 miljoen hectare) opereert een bescheiden economische sector. De primaire land- en tuinbouw beslaat 2,2 procent van het BNP en 2,8 procent van de nationale werkgelegenheid. Tegenover deze beweging staat de opkomst van de 'belevingseconomie' waarin het productielandschap een consumptielandschap wordt (VROMRaad, 2004). De VROMRaad geeft in een later advies aan dat het in de Nederlandse ruimtelijke ordening momenteel ontbreekt aan inspirerende en mobiliserende beelden voor de manier waarop stad en land op elkaar worden afgestemd. Beiden staan met de rug naar elkaar toe, met een verrommeling van het overgangsgebied als gevolg. De raad stelt voor om het gedachtegoed van duurzame gebiedsontwikkeling in te zetten voor een betere ruimtelijke planning van stad en land in onderling verband. Duurzame ontwikkeling moet dan breed en aan regionale agendabouw worden gekoppeld (VROMRaad, 2010).

De Raad voor het Landelijk Gebied acht het landelijk gebied de omgeving waar de sociale en economische dimensies van onze samenleving sterk in ontwikkeling zijn. De Raad stelt dat deze dimensies meer en meer van elkaar af komen te staan met vervreemding als gevolg. In wezen is het landelijk gebied er voor de gezondheid van de burger: gezond voedsel, gezonde lucht en een betekenisvolle omgeving. De Raad vindt het belangrijk dat de band tussen de dimensies wordt hersteld. Het kennen en erkennen van de inbreng van de burger staat hierbij centraal. De regionale schaal is het niveau waarop samenhangen betekenisvol zijn (RLG, 2008, 2010).

De consument en de keten

Sommigen wijzen op de rol van de consument. Die zou dubbelhartig zijn. Als burger stelt deze vanuit een romantisch beeld van de landbouw hoge eisen aan de inpassing van de landbouw in het landelijk gebied. Het gaat dan om de koe in de wei als onderdeel van de Nederlandse identiteit (VROMRaad, 2004). Als consument kiest dezelfde Nederlander vervolgens voor goedkoop vlees. Prof. Vonk stelt dat er sprake is van een cirkel van stilzwijgen: 'De boeren zitten klem: om het hoofd boven water te houden moeten ze in bulk produceren; dus veel dieren in overvolle stallen, onder de antibiotica. De boer kan niet anders, want de prijs voor vlees en zuivel is te laag. Zo kost een ei nog hetzelfde als zestig jaar geleden. De consument kiest voornamelijk met de portemonnee. 'Als het echt zo erg was, zou iemand wel iets doen.' Deze welwillendheid wordt door overheid, boeren en leveranciers geïnterpreteerd als instemming met de productiewijze en daarmee is de cirkel rond: alle partijen denken dat er geen probleem is, omdat niemand iets doet. Het verschijnsel dat iedereen zwijgt en niemand zich verantwoordelijk voelt om iets te zeggen, noemt Vonk een vorm van 'collectieve lulligheid' (Intermediair, 27-04-2010).

Samenvattend

Zowel de rapporten van de adviescommissies als het maatschappelijk verzet zijn van belang voor de analyse van Agroparken. Ze reiken punten aan waar het maatschappelijke contract tussen landbouw en samenleving aan moet voldoen. We stellen vast dat het gesprek over Agroparken normatief geladen is. Aangezien opvattingen kunnen verschillen is het gesprek ook niet zonder spanning. Daarbij roepen de verschillen in opvattingen over de diercomponent de meeste spanning op. Sterk beeldsturende begrippen zoals 'megastallen' en 'varkensflats' hebben een polariserende impact op het gesprek over Agroparken. In een van de kennissateliërs werd betoogd dat er sprake was van een vermenging van discussies. 'De discussie over de diercomponent belast de hele gedachtevorming over Agroparken, zodat een goede afweging over de meerwaarde van Agroparken niet meer mogelijk is'. We kiezen er in deze analyse nadrukkelijk voor om de discussie niet weg te definiëren door te stellen dat Agroparken niet bedoeld waren voor een debat over intensieve veehouderij. Kennelijk is die vermenging van discussielijnen er en we accepteren dat als uiting van de wijze waarop op dit moment in Nederland het gesprek verloopt.

De interpretatie van de meerjarige discussie zoals die tot uitdrukking komt in rapporten van adviesorganen en het maatschappelijk verzet gericht tegen intensieve veehouderij is dat het gesprek over een duurzame landbouw neerkomt op de herijking van het sociale contract tussen duurzame landbouw en samenleving. Zonder dat dit het doel was zijn Agroparken onderdeel van deze herijking. De inzet: een *licence to produce*, *licence to operate* en een *licence to sell*.

1.4 Vier kritische ankerpunten voor Agroparken

De vraagstukken die hierboven zijn aangestipt en die in de afgelopen tien jaren aanhoudend in het beleid en in de publiciteit aanwezig waren leiden tot vier kritische ankerpunten voor Agroparken. Ze vormen de basis voor de ex ante evaluatie AgroParken in Nederland en sluiten aan bij eerdere onderzoeken naar Agroparken. Naast economische factoren zijn de sociaal culturele factoren van belang voor de maatschappelijke inbedding van Agroparken (Smulders c.s. 2009; Horlings, c.s. 2010; Hinssen en van der Velde, 2010).

Aan de hand van vier kritische ankerpunten is de vergelijkende analyse van Agroparken in Nederland opgezet. Concreet gaat het om:

1. Ankerpunt ruimte (schaal en landschap)

Plekken zijn geladen met lokale eigenheid. Daarom is de relatie tussen functionaliteit van ruimte in relatie tot activiteiten van belang. Dit komt tot uitdrukking in de oriëntatie van het Agropark.

2. Ankerpunt kennis

Laat het Agropark zien aan welk maatschappelijk probleem een bijdrage wordt geleverd? Het kan bijvoorbeeld gaan om de bijdrage aan voedselzekerheid, volksgezondheid, betere omgang met het natuurlijke milieu of respectvolle omgang met de identiteit van de regio. Dit is onderdeel van de waardepropositie

3. Ankerpunt waarden

Om tot een constructieve uitwisseling tussen waardeoriëntaties te kunnen komen is transparantie van de landbouwactiviteit van belang. Voorbeelden van transparante productieprocessen zijn de Volkswagenfabriek Die Gläserne Manufaktur en in de landbouw het Rondeel, de skybox varkensstallen (Zie onderstaande afbeeldingen).

Bron: www.rondeel.nl

Bron: www.Glaesernemanufactur.de

4. Ankerpunt proces

Hierbij gaat het om het proces van ontwikkeling en eventueel getoond leiderschap. Daarnaast is een belangrijk facet de verbinding tussen inhoud en (openheid) van communicatie.

In onderstaande tabel worden alle deelvragen aan de hand van de ankerpunten samengevat.

Vergelijkingspunten agroparken	
Algemeen	➤ Welke inhoudelijke functies worden in het concept gecombineerd? ➤ In welke fase bevindt het Agropark zich? ➤ Wie zijn de initiatiefnemers en centraal betrokken partijen? ➤ Wat is de omvang in hectares, ligging en locatie?
Ankerpunt Ruimte	➤ Heeft het initiatief een meer technische of een meer groene oriëntatie? ➤ In hoeverre ligt er een accent op technische duurzaamheid zoals eco-efficiency? ➤ In hoeverre speelt het initiatief in op landschappelijke zaken zoals vormgeving, schaal van activiteit in relatie tot omliggende activiteiten en inpassing? ➤ In hoeverre worden kwalitatieve oplossingen benut zoals landschappelijke inpassing (bijv. architectuur van België, de Zwarte Kempische Stal)?
Ankerpunt Kennis	➤ Wordt een bijdrage geleverd aan het oplossen van een maatschappelijk ervaren probleem? ➤ In hoeverre worden de drie kapitalen (ecologie, sociaal-cultureel en economie) verbonden? ➤ Is het verdienmodel (economische en maatschappelijke verdiensten) expliciet gemaakt? ➤ Is beschikbare kennis adequaat georganiseerd, is er sprake van een georganiseerd leerproces? Wordt de Best Available Technology toegepast?
Ankerpunt Waarden	➤ In hoeverre is dierwelzijn onderdeel van het concept? ➤ Op welke wijze adresseert het initiatief volksgezondheid (zoönosen, fijnstof)? Welke communicatie en maatregelen worden genomen? ➤ Is het primaire productieproces 'open', transparant en is volgbaar? Welke voorzieningen zijn daarvoor getroffen (ICT webbased danwel fysieke transparantie - bezichtiging bedrijf)?
Ankerpunt Proces	➤ Is er sprake van transparantie over intenties, doelen, wordt actief informatie verstrekt over organisatie, proces en welke mogelijkheid tot actief contact is er? ➤ Wat is de proceskwaliteit in termen van polarisatie, onderhandelingen, afstemming dialoog?
Bijzonderheden	➤ Zijn er specifieke omstandigheden die de invulling en of de ontwikkeling van het Agropark beïnvloeden?

1.5 Vraagstelling voor de vergelijking van Agroparken

Op basis van het voorgaande is de vraagstelling voor de vergelijkende studie:

Hoe vullen Agroparken in Nederland de kritische ankerpunten ruimte, kennis, waardeoriëntatie en proces in?

Als subvraag wordt de vraag gesteld naar de maatschappelijke kansruimte voor Agroparken.

Welke concrete mogelijkheden ter verbetering van de maatschappelijke acceptatie zijn er, wie zou er dan actie moeten ondernemen?

Drie cases

De hoofd- en deelvragen worden beantwoord aan de hand van drie Nederlandse cases. Geselecteerd zijn het Nieuw Gemengd Bedrijf, het Agropark Gent-Terneuzen en het Agropark Noordoostpolder. Buitenlandse ontwikkelingen zijn buiten beschouwing gelaten. De reden hiervan is dat de maatschappelijke eisen die gesteld worden aan Agroparken en de landbouwontwikkeling in Nederland van een andere orde zijn dan bijvoorbeeld Agroparken in Ananapur en Nelore in India (totaal 6.800 ha) of Sjanghai Agropark in China (totaal 2.700 ha) (TransForum, 2008).

De gehanteerde criteria bij de case selectie zijn een spreiding over Nederland en een spreiding over de variëteit in de Agroparkformules. Gent-Terneuzen is operationeel en te typeren als een Deltapark, het Nieuw Gemengd Bedrijf is een aanzet tot een Deltapark, qua locatie gekoppeld aan Greenport Venlo. Het Agropark Noordoostpolder kan zich ontwikkelen tot een type Greenpark. Deze laatste twee bevinden zich in de voorbereidingsfase. Alle cases zijn door de onderzoekers eerder in empirische veldstudies onderzocht. Daarbij zijn als onderzoeksmethoden bronnenstudie, interviews en actieonderzoek gehanteerd. Actieonderzoek impliceert directe betrokkenheid van onderzoekers bij de verschijnselen die zij onderzoeken en reflectie daarop (Coghlan en Jacobs, 2005). Het scoren op de kritische aandachtspunten is kwalitatief van aard. Het gaat immers om het begrijpen van het karakter van de verschijnselen en niet om het bepalen van de mate waarin ze zich voordoen. De onderbouwing van de analyse ligt in een beschrijving per case. Uiteindelijk worden de resultaten in een tabel vergelijkenderwijs gepresenteerd.

De onderzoeksperiode liep van oktober 2010-januari 2011.

Drie kennisateliers

Aanvullend zijn drie kennisateliers georganiseerd in december 2010. Hier hebben in totaal ruim 70 mensen aan deelgenomen. De deelnemers waren afkomstig uit de landbouw, kennisinstellingen, adviesbureaus en het openbaar bestuur. Het

doel van kennisateliers was het thematiseren van vraagstukken en knelpunten bij de ontwikkeling van Agroparken en het benoemen van eventuele oplossingsrichtingen bij voorkomende knelpunten. De ateliers vormden tevens een experttoets op de consistentie van de bevindingen van de vergelijkende analyse. De volgende ateliers zijn georganiseerd:

- Kennisatelier 'Agroparken en maatschappelijke waarden' Tilburg 8 december 2010.
- Kennisatelier 'politiek-bestuurlijke omgeving van Agroparken' Den Bosch 14 december 2010.
- Kennisatelier 'wet en regelgeving Agroparken' Oisterwijk 16 december 2010.

De belangrijkste conclusies uit de kennisateliers is dat de Nederlandse landbouw klem zit tussen oprechte innovatiebehoefte enerzijds en een voor het innovatiestreven zeer beperkende gerichtheid op regels. Er is behoefte aan kennis op het vlak van verdienmodellen en vergroting van de innovatieruimte. Agroparken worden overwegend vanuit een technische en economische optiek ingestoken waarbij de maatschappelijke inbedding een blinde vlek is. Andeweg en Van Latesteijn hebben eerder op dit de behoefte aan de lens van de sociale wetenschappen gewezen (Andeweg en Van Latesteijn, 2011: 141-143). De waardeoriëntaties van waaruit de landbouwactiviteiten worden gewaardeerd zijn sterk uiteenlopend. Zodanig dat ze een bron van maatschappelijke spanning vormen die een blokkade vormt voor de licence to produce voor Agroparken met name de intensieve veehouderijcomponent. Er is nagenoeg geen spanning ten aanzien van het gebruik van reststromen en het sluiten van ketens.

De opzet en aanpak van de studie zijn vooraf en tussentijds besproken met TransForum, waarbij de verantwoording voor de studie volledig bij de onderzoekers blijft.

1.6 Opbouw rapportage

De rapportage is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt de casus Nieuw Gemengd Bedrijf beschreven. Het Agropark Gent Terneuzen staat in hoofdstuk 3 centraal en het Agropark Noordoostpolder in hoofdstuk 4. Per casus wordt een beschrijving van het Agropark gegeven qua beoogde activiteiten, initiatiefnemers, looptijd, en eventuele bijzonderheden. Vervolgens wordt het Agropark 'gescoord' op de vier kritische ankerpunten. In hoofdstuk 5 worden vergelijkenderwijs conclusies getrokken. Daarbij zijn aandachtspunten opgenomen voor het gesprek over Agroparken als onderdeel van de ontwikkeling naar een duurzame landbouw. Een literatuuroverzicht en bijlagen zijn bijgevoegd.

2 Cases Nieuw Gemengd Bedrijf

2.1 Inleiding

Doel van het Nieuw Gemengd Bedrijf (NGB) is het realiseren van het eerste Agropark met intensieve veehouderij in Nederland. Vooralsnog gaat het om koppeling van dierlijke productie en de bijbehorende stofstromen. Het einddoel is een Agropark met koppeling van zowel dierlijke als plantaardige sectoren (Arcadis, samenvatting MER 2010: 5). De kern van het concept is de verkorting van de productieketen en de verwerking van reststromen in een bio-vergisting-centrale tot grondstofstromen (restwarmte, energie, compost). Binnen het varkens- en kippenbedrijf zullen meerdere schakels in de productieketen worden samengevoegd. Bij de varkens zijn dit de voerfabriek en de zeugen- en vleesvarkenshouderij en bij de kippen de houderij van ouderdieren, broederij, vleeskuikens en slachterij. Een bio-energiecentrale zal alle mest, slachtafval en andere organische stromen van het kippen- en varkensbedrijf en organische reststromen van naburige bedrijven verwerken tot nuttige grondstoffen. De geproduceerde energie en warmte zullen worden ingezet in de eigen bedrijven, het overschot zal als groene energie worden geleverd aan naburige bedrijven en het energienetwerk (Projectplan NGB, als doende leert men). Het NGB is met deze invulling een Agrocentrum avant la lettre.

Bron: Google Earth

In dit hoofdstuk wordt beschreven in hoeverre het initiatief de vier kritische ankerpunten voor Agroparken adresseert. De empirische informatie in dit hoofdstuk is ontleend aan de studies die zijn uitgevoerd door Horlings, Hinssen en Hermans, 2010; Termeer 2009; Horlings en Hinssen, 2010. Verder is gebruik gemaakt van de evaluatie NGB door Transforum uit 2009 en informatie op de website van het Nieuw Gemengd Bedrijf en Behoud de Parel, actiegroep te Grubbenvorst.

Het bijzondere van deze casus is de maatschappelijke reactie op het initiatief. Deze is van de drie onderzochte Agroparken het meest heftig geweest. Dit hangt direct samen met het gegeven dat varkens en pluimvee centraal staan in het concept. In de kern Grubbenvorst is de actiegroep Behoud de Parel opgericht die als spreekbuis voor het maatschappelijk verzet fungeert. De scheidslijnen tussen voor- en tegenstanders van het NGB zijn relatief scherp. Op lokaal niveau is er sprake van een vertrouwensbreuk tussen het lokaal bestuur en het NGB aan de ene kant en de tegenstanders en huisartsen aan de andere kant (Horlings, c.s. 2010). In het maatschappelijk verzet tegen het initiatief wordt ook de planologisch-juridische lijn gevolgd. Aangekondigd is dat procedures tot aan de Raad van State zullen worden gevoerd (Bron: www.behouddeparel.nl).

De opbouw van het hoofdstuk volgt de geleiding van de in het eerste hoofdstuk genoemde kritische ankerpunten. Per aandachtspunt wordt kort samengevat wat de 'score' is. Deze score wordt overgenomen in de centrale overzichtsmatrix.

2.2 Algemeen

2.2.1 Inhoudelijke functiecombinatie

Het Nieuw Gemengd Bedrijf zal bestaan uit een gesloten landbouwbedrijf met: 3.700 zeugen; 20.000 vleesvarkens; 10.000 biggen; 1,2 miljoen vleeskuikens; 75.000 ouderdieren; een broeierij, een kippenslachterij en een mestvergisting (Arcadis, startnotitie 2006: 11). Voor Nederlandse begrippen is dit een uitzonderlijke schaalgrootte, er is sprake van een megabedrijf.¹

Het gaat om een combinatie van gesloten intensieve veehouderij (varkens en kippen) en een bio-vergistingscentrale.

2.2.2 In welke fase bevindt het Agropark zich?

Het initiatief bevindt zich januari 2011 in de fase van vergunningverlening. Diverse procedures moeten daarin worden gevolgd. Het bestemmingsplan van het Landbouw Ontwikkeling Gebied is vastgesteld. De PlanMER is uitgevoerd en een projectbesluit door de Gemeente Horst aan de Maas is in voorbereiding. Na de vergunningverlening kan worden gestart met realisatie (bouw). Er is dan sprake van een aanzet tot clustering in de geest van een Agropark. Een aantal glastuin-

¹ Er is sprake van een megabedrijf wanneer een bedrijf 12.500 vleesvarkens of 2.000 zeugen heeft , 185.000 leghennen of 360.000 vleeskuikens .

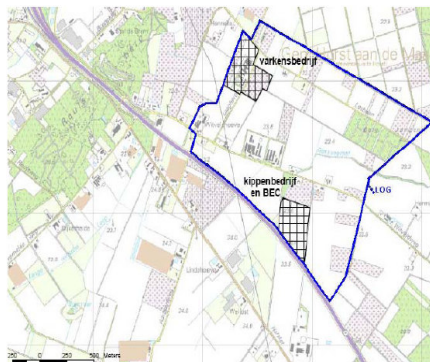
bouwbedrijven in het gebied heeft aangegeven geïnteresseerd te zijn in het gebruik van restwarmte en afname van opgewekte elektriciteit.

De planologische fase Plan MER is afgerond, het projectbesluit is in voorbereiding. Er worden juridische bezwaren verwacht.

2.2.3 Initiatiefnemers en centraal betrokken partijen

Het Nieuw Gemengd Bedrijf is een initiatief van vier ondernemers² die samen met kennisinstellingen en de ondersteunende Taskforce Nieuw Gemengd Bedrijf werken aan een samenwerkingsverband van productiebedrijven die hun afval- en grondstofstromen koppelen. Voor het kippenbedrijf van Kuipers gaat het om een samenvoeging én verplaatsing van twee bestaande locaties in Oost-Brabant.

Als betrokken kennispartijen kunnen de WUR Wageningen en TransForum worden genoemd als kennisorganisatie. De WUR is mede-aanjager van het concept (Smeets, 2009). Verder zijn alle overheidslagen betrokken vanuit hun rol als facilitator respectievelijk stimulator van landbouwinnovaties. Het ministerie van EL&I neemt deel aan de Taskforce Nieuw Gemengd Bedrijf.

Bron: Arcadis MER 2010

Initiatiefnemers zijn vier ondernemers, kennisinstellingen WUR en TransForum. Verder zijn het Agrologistiek platform en het Ministerie EL&I betrokken.

2.2.4 Wat is de omvang in hectares, ligging en locatie?

Het Nieuw Gemengd Bedrijf is gepland in het landbouwontwikkelingsgebied aan de Witveldweg in Horst aan de Maas. Het landbouwontwikkelingsgebied (LOG) Witveldweg is 211 hectare groot. De locatie van het varkensbedrijf is aan de Laagheide 9 te Grubbenvorst. De locatie van het kippenbedrijf en de vergistinginstallatie ligt op een perceel dat globaal wordt begrensd door de Rijksweg A73 in zuidelijke richting en de Witveldweg in noordelijke richting.

In de nabije omgeving liggen de kernen Grubbenvorst, Melderslo, Horst en Lottum. De kernen hebben samen circa ruim 21.000 inwoners. De totale gemeente Horst aan de Maas telt 41.453 inwoners per 1-1-2010

De locatie is gepland op het 211 ha groot LOG Witveld Horst aan de Maas, direct aan de A73.

² De vier bedrijven zijn: Heideveld Beheer BV, eigendom van Houbensteyn Holding en Heideveld Holding BV; Kuipers BV, eigendom van Kuipers Onroerend Goed BV; Christiaens Engineering & Development, eigendom van Christiaens Group BV en de Bio-energiecentrale Maashorst BV, eigendom van Heideveld Beheer BV, Christiaens Engineering & Development en Kuipers Onroerend Goed BV.

2.3 Ruimte

2.3.1 Heeft het initiatief een meer technische of een meer groene oriëntatie?

De oriëntatie van het NGB is af te leiden uit de doelstellingen. Deze zijn omschreven als de maximalisatie van (Arcadis, 2006:9):

- Energierendement door kringloopsluitingen. Mest wordt verwerkt tot duurzame energie, die bestemd is voor de deelnemende bedrijven. Het overschot aan elektriciteit en warmte zal worden geleverd aan een nabij gelegen glastuinbouwgebied en als groene energie worden geleverd aan het elektriciteitsnet; zo sluit de kringloop.
- Milieuwinst. Minder CO₂ door reductie van transportkilometers; bedrijven hoeven mest niet te transporteren; vermindering van geurhinder. De ammoniakemissie van de varkenslocatie van het NGB is minder dan de helft van de ammoniakemissie van het huidige varkensbedrijf (een afname van 12,8 ton NH₃).
- Dierenwelzijn. Stallen worden optimaal geconditioneerd. De bedrijven transporteren geen of zo weinig mogelijk levende dieren.
- Economische winst. Door de afvalstoffen te verwaarden leveren ze geld op. De bio-energiecentrale zal alle mest, slachtafval en andere organische stromen van het kippen- en varkensbedrijf en naburige bedrijven verwerken.

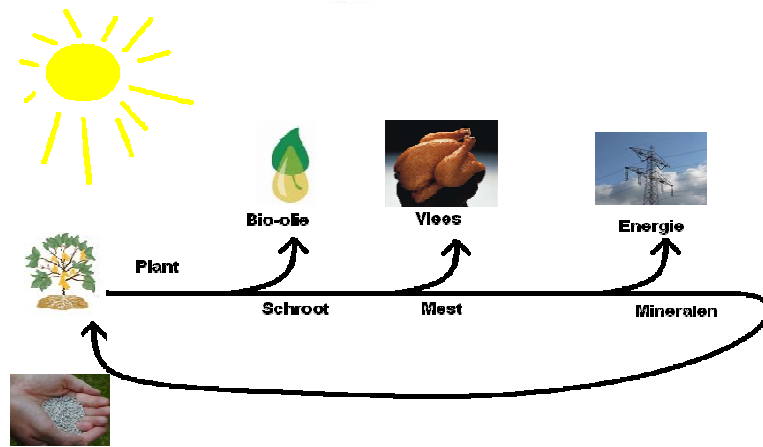
Deze doelstellingen zijn te duiden als een technische oriëntatie. Uitspraken over groene doelstellingen zijn gericht op reductie van CO₂ en ammoniakemissie ten opzichte van het huidige bedrijf. Ze staan in het licht van economische rendementsverbetering.

Het bijdragen aan of versterken van het landschap, leefbaarheid kernen, culturele identiteit zijn niet verwoord als doelstelling. Dit neemt niet weg dat vanuit het NGB wel aandacht wordt geschonken aan groene aspecten.

Er is sprake van een overwegend technische oriëntatie met aandacht voor milieuaspecten.

2.3.2 Accent op technische duurzaamheid zoals eco-efficiency

De initiatiefnemers ontwikkelden een eigen visie op duurzame landbouw. Deze visie sluit nauw aan bij duurzaamheid zoals deze wordt verwoord in de industriële ecologie filosofie en heeft ook raakvlakken met de 'cradle to cradle' beweging. Een van de initiatiefnemers verwoordt het beeld van duurzame landbouw als volgt: 'landbouw die niet teveel chemicaliën gebruikt, zuinig omgaat met grondstoffen en intensieve sectoren voorziet van reststoffen, zo ontstaat een keten (zie afbeelding) van grondstoffen, schroot, diervoeding, mest, energie naar mineralen. Restmineralen kunnen vergist, vergast of verbrand worden'.

Bron: Kuipers Kip 2007

In een studie in opdracht van de gemeente Horst aan de Maas naar de duurzaamheidsaspecten van het NGB zijn ten aanzien van eco-efficiency de volgende opmerkingen gemaakt (Bron: Blonk 2008) 1. De productie van 'duurzame' energie (energie uit hernieuwbare bronnen) met mestverwerking is positief. 2. De afname van transport in het pluimveedeel van het NGB is positief maar heeft een geringe bijdrage in de totale energiebesparing. 3. Het NGB realiseert 30% – 40% lagere emissie van broeikasgassen dan de referentie. 4. De uitbreiding en nieuw vestiging van het aantal varkens op de huidige varkenslocatie van 7000 vleesvarkens naar in totaal 33000 fok- en vleesvarkens in het NGB geeft een vergelijkbare geuremissie ter plekke. De geuremissie op de huidige pluimveelocatie verdwijnt.

De studie concludeert dat het NGB op nationale schaal op de meeste onderwerpen een significante duurzaamheidswinst geeft. De concentratie van de grote hoeveelheid dieren in het NGB op één locatie geeft echter ter plekke een toename in milieudruk (ammoniak, geur, fijnstof). De winst in duurzaamheid op nationale schaal varieert tussen de verschillende thema's van nul tot zeer groot en varieert op enkele punten tussen de pluimvee- en varkenshouderij binnen het NGB. De duurzaamheidsscore van het NGB hangt voor een belangrijk deel af van de mestverwerking en de slachterij.

Er ligt een accent op technologische duurzaamheid. In termen van eco-efficiency biedt het NGB duurzaamheidswinst.

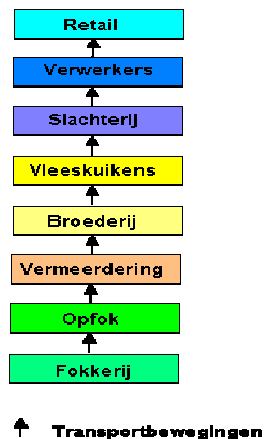
2.3.3 Innovatieve elementen

De volgende elementen van het NGB zijn te beschouwen als innovatief. Het concept van clustering van verschillende dierlijke sectoren wordt voor het eerst in Nederland en op deze schaal uitgevoerd. In het initiatief worden kringlopen van stoffen, energie en warmte gesloten. De realiseerbaarheid hangt mede af van de energiekoppeling met afnemende bedrijven in de omgeving. De bio-energie centrale verwerkt mest tot energie. Het NGB past de modernste

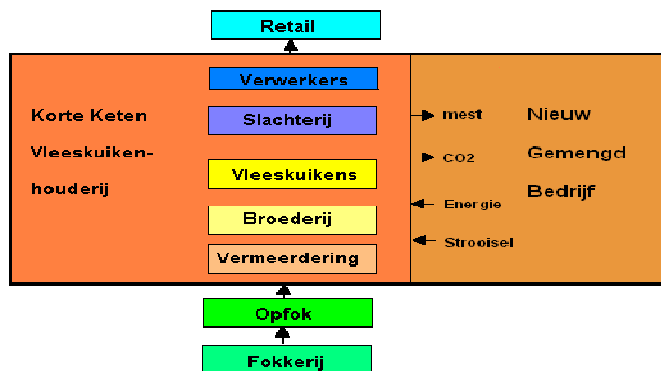
luchtwassers toe. Tevens wordt gebruik gemaakt van leidingen om de mest te transporteren. De samenwerking tussen ondernemers van verschillende sectoren op 1 locatie is innovatief, evenals de organisatievorm. Zelfstandige ondernemers verenigen zich onder de paraplu van 1 bedrijfsconcept.

In de kippenhouderij wordt de keten tot en met de slachterij op het NGB gevestigd (zie onderstaande figuur). Dit geeft substantiële efficiëntie voordelen en leidt tot een diervriendelijkere productie. De kippen-slachterij bepaalt de overige dimensies van het kippen-gedeelte van het NGB. Een reguliere slachterij slacht 12.000 kippen per uur, de slachterij van NGB zal 4000 kippen per uur slachten. Het optimum van 4000 kippen wordt bepaald door de efficiëntie van schaalvergroting, de lagere transportkosten en het tempo waarin kippen kunnen worden verdoofd en per transportband naar de slachterij kunnen.

Organisatie huidige keten

Organisatie Korte Keten

Bron: Kuipers Kip, 2007

Het NGB evaluatierapport van Transforum stelt dat er duidelijk een aantal innovatieve elementen binnen het concept NGB is te benoemen. 'Het uiteindelijke oordeel over de duurzaamheid en innovativiteit van het NGB is het resultaat van twee afwegingen:

1. De afweging van het nationale (en globale) ten opzichte van het lokale belang.
2. De afweging van het belang van de afzonderlijke duurzaamheidsthema's.

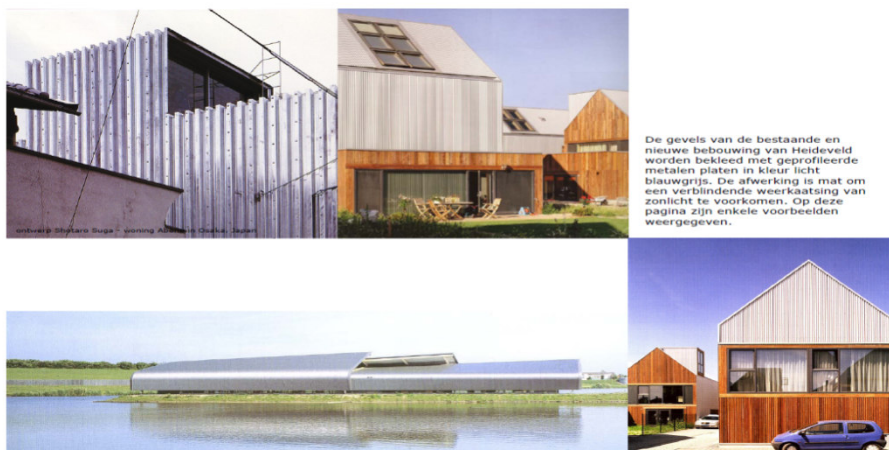
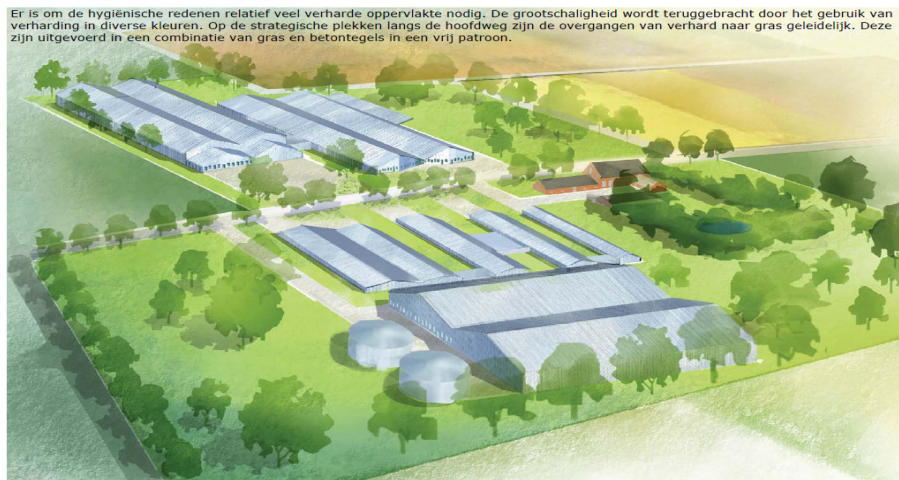
Tenslotte dient de vraag meegenomen te worden of de duurzaamheidswinst en de mate van innovativiteit voldoende is gezien de maatschappelijke druk op het initiatief (Evaluatie NGB Transforum, 2009).'

Conclusie:

Bij het Nieuw Gemengd Bedrijf is sprake van een technisch georiënteerd initiatief dat eco efficiënt wil produceren. Vraag is of de milieuwinst en het innovatief gehalte genoeg zijn gezien de maatschappelijke druk.

2.3.4 Aandacht voor landschappelijke zaken

De initiatiefnemers hebben een stedenbouwkundige schets laten maken. Daarin zijn punten zoals materialisering aangegeven (Afbeeldingen afkomstig uit TRZIN, 2006).

In hoeverre worden kwalitatieve oplossingen benut?

In de stedenbouwkundige studie van TRZIN is gekeken naar de landschappelijke verkaveling en de relatieve openheid van het gebied. De uitwerking van landschappelijke kwaliteiten (lijnen, structuren) is echter beperkt. Zo is er geen relatie gelegd tussen het volume van het Nieuw Gemengd Bedrijf en de bestaande schaal van de omgeving. Er is de TRZIN studie geen expliciet 'Noord Limburgse stijl' benoemd. Het historische karakter van boerderijen in de regio is de langgevelboerderij, waarbij opgemerkt moet worden dat in een omgeving van 10 km² de afgelopen twee decennium veel loodsachtige gebouwen zijn gerealiseerd die qua materialisering, schaal en vormgeving weinig aansluiten bij de langgevelboerderij. De vraag kan dan ook gesteld worden in hoeverre er sprake is van een nieuw landschap met bijbehorend bebouwingstype. In een landschapsstudie in opdracht van de Gemeente Horst aan de Maas zijn in 2009 landschapskwaliteiten onderzocht. Hierin zijn landschappelijke aspecten onderzocht in termen van landschapslijnen, beplantingsritmes en typerende soorten.

De conclusie is dat de kwalitatief ruimtelijke dimensionering voornamelijk functioneel is benaderd, waarbij de impact van het NGB op de omgeving -de collectieve uitstraling- een ondergeschikt aandachtspunt is.

2.4 Kennis

2.4.1 Wordt bijgedragen aan oplossing van een maatschappelijk ervaren probleem?

Landbouwproductie wordt door de ondernemers in een mondiale context geplaatst. Om voldoende voedsel te kunnen produceren voor metropolen in de toekomst, is intensieve landbouw volgens hen als noodzakelijk. Verder stellen de ondernemers dat de intensieve veehouderij een cruciale rol vervult als verwerker van afvalstromen, bijvoorbeeld door verwerking van sojaschroot, maar ook door de benutting van afvalproducten uit de akkerbouw en van de voedselverwerkende industrie.

In de visie van de ondernemers is het een voorwaarde voor duurzaamheid om op vier deelmarkten actief te zijn: de markt van bulk, kwaliteit, imago en inspiratie. In de bulkmarkt draait het om kosten, omzet en marges. Verderop in de keten van waardecreatie wordt kwaliteit aan het product toegevoegd in de vorm van informatie of een hoogwaardiger samenstelling. Zowel in de markt van bulk en kwaliteit ontstaan overigens reststromen die duurzaam verwerkt moeten worden. In de imagomarkt gaat het om waardecreatie door marketing van het product. Het gaat daarbij niet alleen om het product maar ook om het imago van de producent.

De ondernemers hanteren het perspectief dat zij bijdragen aan voedselzekerheid voor metropolen. Het streven is om op alle niveaus van economische waardecreatie actief te zijn.

2.4.2 Verbinding tussen de drie kapitalen

De ondernemers willen op de volgende wijze inspelen op people, planet en profit (Horlings c.s. 2010).

People: Het creëren van een goede werkomgeving, het produceren van voedsel direct voor de consument. Dierenwelzijn wordt overigens door de ondernemers gezien als een aspect van 'planet'. Dierencomfort heeft hun aandacht.

Profit: Een efficiënte, winstgedreven, mondiaal georiënteerde landbouwproductie, producten op kennis- en kapitaalsintensieve wijze geproduceerd voor de stedelijke metropolen.

Planet: De initiatiefnemers willen op efficiënte wijze voedsel produceren: 'Onze voorwaarden zijn: beter dierenwelzijn, betere kwaliteit van de productie, efficiënter gebruik van grondstoffen, lage emissies, geen stank, stof, minder mineralen, ingepast in het landschap. We willen verantwoordelijkheid nemen. We moeten toe naar een situatie waar in geen fossiele brandstoffen toegepast worden en het transport van levende dieren minder is vanwege kwaliteit, dierenwelzijn, kosten e.d.

In het kennisatelier politiek bestuurlijke aspecten Agroparken is gevraagd welke bijdrage het initiatief levert aan het huidige Grubbenvorst. Deze vraag werd beantwoord door de werkgelegenheid te benoemen. De logica om deze activiteit op deze plek te laten landen werd niet beargumenteerd vanuit de eigenheid van de plek.

Het initiatief verbindt economisch en ecologische kapitaal. Er is sprake van een disconnectie met het sociaal-cultureel kapitaal- de eigenheid van de plek.

2.4.3 Het verdienmodel

Het Nieuw Gemengd Bedrijf brengt directe (42-44 fte) en indirecte werkgelegenheid met zich mee voor de regio. Het gaat om functies op MBO-niveau (Blonk, 2006). Het initiatief is gestart vanuit een lage kostenstrategie. De economische verdienpunten zitten in kostenreductie door schaalvergroting (hogere marge) en het genereren van toegevoegde waarde. Milieukundig gezien is er waardecreatie door verplaatsing van bedrijven, vermindering van transport, wat een bijdrage levert aan de vermindering van CO₂ uitstoot (Transforum, 2009). Van een maatschappelijke meerwaarde voor de kern Grubbenvorst is niet direct sprake.

Het verdienmodel is gericht op kostenreductie. De maatschappelijke bijdrage is de milieuwinst.

2.4.4 Organisatie van kennis

We onderscheiden bij beschikbare kennis de technische kennis, ontwerp-kennis en communicatieve kennis. Bij het georganiseerd leerproces gaat het om de vraag in hoeverre van een actief evaluatieproces sprake is.

Ontwerpkennis is benut. Zowel stedenbouwkundige als landschapkundige kennis zijn in het proces toegepast. De technische know how kan als adequaat worden beoordeeld. Best Available Technologies in de vorm van moderne luchtwassers is toegepast. De relatie met de lokale eigenheid is zoals hiervoor gesteld niet gelegd.

In de evaluatie van het praktijkproject door Transforum is als kernpunt naar voren gekomen dat er een spanning is tussen de technische oriëntatie van het initiatief en de maatschappelijke druk. De ondernemers hebben diverse inspanningen gepleegd om hun verhaal te doen, maar ervaren de maatschappelijke druk tegelijkertijd als een afbreukrisico in de vergunningsfase. De aanname bij de initiatiefnemers bij de publiekscommunicatie is dat door het geven van feitelijke informatie de bezwaren zouden verminderen. 'We leggen het nog een keer uit, dan begrijpen ze de meerwaarde en dan verdwijnen de bezwaren wel'. Deze aanname gaat voorbij aan de verschillen in waardeoriëntaties.

In termen van leervermogen op systeemniveau is er sprake van georganiseerde feedback, maar de absorptie van de inzichten problematisch.

Conclusie BAT wordt in het technologische deel van het initiatief toegepast. Het initiatief is technologisch geavanceerd. De maatschappelijke druk wordt als een moeilijk te bedienen kracht ervaren. Er is met onbegrip op het maatschappelijk verzet gereageerd.

2.5 Waardeoriëntaties

2.5.1 Dierwelzijn binnen het concept?

In de duurzaamheidsanalyse door Blonk worden de volgende opmerking hierover gemaakt. Op het punt van dierenwelzijn onderscheidt het NGB zich positief ten opzichte van de gangbare intensieve veehouderij door beperking van diertransport, hogere overlevingskansen en een diervriendelijke doding bij het slachten van de vleeskuikens. Op het punt van diergezondheid is het gesloten karakter positief ten aanzien van het risico van ziektekiemen.

Conclusie: dierwelzijn is onderdeel van het concept. Het concept levert een positieve bijdrage aan dierwelzijn ten opzichte van gangbare systemen.

2.5.2 Volksgezondheid (zoönosen, fijnstof) en maatregelen

Het risico van verspreiding van MRSA naar buiten via de lucht wordt zeer gering geacht. Wat betreft fijn stof geldt dat ondanks de toename van het aantal varkens daalt de emissie van fijn stof bij de varkenslocatie met een kwart daalt.

Rondom volksgezondheid is een publieke discussie ontstaan. Drie lokale huisartsen hebben aangegeven zorgen te hebben over de volksgezondheid. In opdracht van de Gemeente Horst aan de Maas is een Gezondheidseffect-screening (GES) door de regionale GGD uitgevoerd. De kwaliteit van de GGD studie is ter discussie gesteld in de gemeenteraad. Het rapport is uiterst kritisch

ontvangen, de zorgen over volksgezondheidsrisico's werden niet weggelaten. Overigens loopt er inmiddels een nationale studie in opdracht van het ministerie van EL&I (Heederik et. al., 2011).

Het risico op verspreiding van MSRA wordt zeer klein geacht. De GGD studie over eventuele volksgezondheidseffecten veroorzaakt door intensieve veehouderij is zeer kritisch ontvangen.

2.5.3 Een open en volgbaar primaire productieproces?

Het primaire productieproces is vanwege de veiligheid- gezondheid- en milieu-eisen gesloten. Het voornemen is dat een bezoek van het NGB op afspraak mogelijk is.

2.6 Proces

2.6.1 Transparantie over intenties en doelen

Het NGB beschikt over een website, waar informatie over het doel en de actuele vergunningfase is geplaatst. Documenten die openbaar zijn in het kader van vergunningsprocedures zoals het hoofdrapport MER zijn beschikbaar.

Ten aanzien van de maatschappelijke discussie is er vanuit het NGB beperkte informatievoorziening. Vanaf medio 2009 is de neiging om de voortgang van de vergunningverlening voorop te stellen (www.nieuwgemengdbedrijf.nl/communicatie).

Conclusie: er is sprake van openheid over intenties en een tegelijkertijd een afscherming voor de potentiële impact van maatschappelijke discussies op het vergunningsverlening traject.

2.6.2 Proceskwaliteit

In de vertooganalyse Nieuw Gemengd Bedrijf is geconcludeerd dat er sprake is van blokkades in het proces (Horlings c.s., 2010). Er bestaan scherpe scheidslijnen tussen partijen die uiteenlopende beelden over duurzame landbouw aanhangen. De vertooganalyse laat een polarisatie en zelfs een vertrouwensbreuk zien tussen de lokale actiegroep Behoud de Parel en het Gemeentebestuur. In oktober 2009 zegt de actiegroep het vertrouwen in wethouder Litjens op.

De discussie over het NGB krijgt een bovenregionale dimensie op het moment dat Milieudefensie als nationale organisatie zich in het proces mengt via de media en informatieavonden in september 2007. In 2008 wordt een provinciaal burgerinitiatief gestart. Dit leidt tot een debat in provinciale staten, overigens zonder dat er besluiten worden genomen tegen nieuwe vestiging van megastallen zoals in Noord-Brabant.

Conclusie: In het proces is sprake van polarisatie. In het proces is de impact van deze spanningsbogen - die besloten liggen in de diverse discourses - sterk onderschat.

2.7 Bijzonderheden

Specifieke omstandigheden

Het Nieuw Gemengd Bedrijf was de afgelopen jaren één van de Innovatieve Praktijkprojecten van TransForum. Het project heeft staatssteun ontvangen in het kader van SAIL 3, wat zich richt op versterking van de concurrentiepositie van de Limburgse agri- en foodbusiness. Dit wordt mede bereikt door bevordering van het innovatieklimaat en de ondersteuning van kennisvragen.

Diverse discussies over voor- en nadelen zijn met argumenten vanuit kennisinstellingen gevoerd. Zowel voor- als tegenstanders hebben hier gebruik van gemaakt. De rol van de betreffende persoon wordt dan als een wetenschappelijk gezagsargument gehanteerd in een discussie die in feite vooral normatief geladen is. Een voorbeeld hiervan is de interventie door gedeputeerde Driessen. Op een bijeenkomst in september 2007 te Grubbenvorst stelde landbouweconoom C. van Bruchem dat er geen economische noodzaak is voor de schaalvergroting. De dag na de bijeenkomst nam Driessen contact op met de LEI directie met de boodschap dat dit geluid niet hielp bij de totstandkoming van het NGB (Horlings c.s. 2010).

Nieuw Gemengd Bedrijf en Greenport Venlo

Tussen 2000 en 2002 is in Noord-Limburg een Regiodialoog gevoerd. Noord-Limburg was gekozen in het kader van een proefgebied op regionale schaal voor de reconstructie. De regio liep nationaal en internationaal voorop op het gebied van intensieve veehouderij. Een aantal partijen in het gebied, waaronder de Rabobank, was geïnteresseerd in regionale ontwikkeling. Mede als gevolg van de regiodialoog ontstonden een aantal initiatieven in het gebied zoals de Floriade 2012, het idee voor een Agropark en een programmamanagement bureau (van Mansfelt c.s. 2003). Dit laatste is ingevuld door de Limburgse ontwikkelorganisatie LIOF en begeleid door adviesorganisatie KnowHouse.

In 2004 startte Transforum met de ondersteuning van een aantal regionale projecten waaronder het project Streamlining Greenport Venlo. De nadruk lag daarbij op communicatie met de omgeving, bijvoorbeeld over de Floriade 2012 en het concentratiegebied voor de (glas)tuinbouw. Ook het NGB is als innovatief Praktijkproject vanuit Transforum ondersteund met kennis (TransForum, 2009).

2.8 Conclusie

Hoe scoort het NGB op de kritische factoren?

Transforum heeft in de evaluatie van het NGB geconstateerd dat met name de sociaal-maatschappelijke component onvoldoende in beeld is geweest. De technologisch-economische oriëntatie is dominant geweest, waardoor het maatschappelijke verzet eerst niet werd herkend en vervolgens werd weggeredeneerd. Dit heeft mede geleid tot een afnemend vertrouwen in de lokale en de provinciale overheid.

In plaats van het initiatief indirect te steunen, ware het transparanter geweest indien de overheden expliciet om de maatschappelijke steun had gevraagd om praktijkervaringen met landbouwinnovaties op te doen. Het NGB had er daar dan één van kunnen zijn.

Duurzaamheidvoordelen alleen niet genoeg?

Het NGB biedt duurzaamheidvoordelen ten opzichte van bestaande intensieve veehouderijen. Tegelijkertijd komt de grote concentratie van dieren op één plek neer op een klein risico op een absoluut grote ramp, aldus de maatschappelijke Raad voor Dieraangelegenheden. Gezien de serie aan crises in de intensieve veehouderij en het negatieve imago is het in het belang van de sector zelf om dit risico in het publieke debat te bespreken en geaccepteerd te krijgen. De in communicatief opzicht terugtrekkende beweging gedurende de vergunningsprocedures door het NGB is wel begrijpelijk, maar vult daarmee tegelijkertijd dit punt niet in.

De relatie met de eigenheid van de kern Grubbenvorst is niet ingevuld. Het is voor tegenstanders dan ook niet evident waarom ze de overlast zouden moeten accepteren.

Het is de vraag of de duurzaamheidvoordelen op zich voldoende zijn om maatschappelijke steun te verwerven.

Volksgezondheid als issue

Het NGB initiatief speelt in een periode dat volksgezondheid en intensieve veehouderij geleidelijk aan een nationaal onderwerp vormt. De vereiste kennis en om tot goede afwegingen te komen is niet op lokaal niveau voorhanden. De regionale GGD studie bleek aanvechtbaar. De lokale huisartsen hebben zich actief in het debat gemengd. De nationale opinie lijkt te zijn dat je over volksgezondheid niet onderhandeld. Dat legt een hoge bewijslast bij de intensieve veehouderij die moeilijk is in te vullen. Historische ontwikkelingen laten immers zien dat mutaties en risico's niet een kwestie zijn van óf maar van wannéér ze zich voordoen.

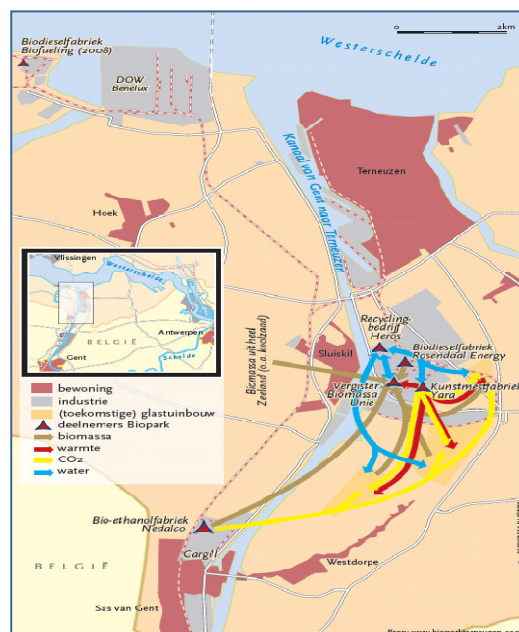
3 Biopark Terneuzen en Ghent Bio-Energy Valley

3.1 Grensoverschrijdend cluster Bio Base Europe

3.1.1 Biopark Terneuzen: Sense of urgency, functies en oriëntatie

Biopark Terneuzen is sinds 2007 een project dat bij uitstek de economische transitie van Zeeland weerspiegelt. De economie van de provincie Zeeland staat onder druk vanwege de wereldwijd terugvallende groei en kracht op het terrein van landbouw, chemie en logistiek. Daarnaast heeft de provincie te maken met sterke vergrijzing en ontgroening. De arbeidsmarkt is vooralsnog onvoldoende geoutilleerd voor de verdere ontwikkeling van de biobased economy (Smulders, Gijzen en Boekema, 2009).

Een succesvolle start van de biobased economy zorgt voor een nieuw elan van de bestaande Zeeuwse speerpuntsectoren. Immers, biomassa moet worden aangevoerd via multimodale verbindingen en kan deels uit de eigen regio worden verkregen. Bovendien kan de chemie profiteren van de biobased economy. Biomassa kan namelijk ingezet worden om bijvoorbeeld hoogwaardige bioplastics te maken en andere nevenproducten. De positionering van de havens in Terneuzen, Vlissingen en Middelburg kan van een nieuwe impuls worden voorzien op het moment dat de biobased economy

Figuur 3.1 Reststroom uitwisseling in de Kanaalzone (Copyright Geografie & B.J. Köbben)

op volle toeren gaat draaien. Kortom: Zeeland tracht zichzelf te innoveren op basis van bestaande sectoren in de regio. Het beleid in de regio volgt een duurzaamheidsstrategie die allereerst gestoeld is op toekomstig economische gewin, waarbij de daad bij het woord wordt gevoegd.

Begrippen als 'eco-efficiëntie' en 'Smart Links' lopen als rode draad door Biopark Terneuzen. De bedoeling is dat een industrieel complex via slimme koppelingen aan elkaar worden verbonden en rest- en afvalstromen van elkaar gebruiken. Dit complex wordt vervolgens weer gekoppeld aan een glastuinbouwcomplex van 250 hectare netto (ongeveer 400 hectare bruto). Het idee is dat reststromen van de ene partij weer als input gaan dienen voor andere partijen. Eventuele restwarmte kan via leidingen weer gebruikt worden in de glastuinbouw. De afvalstromen uit de glastuinbouw worden weer vergist en omgezet in groene elektriciteit. Op deze wijze ontstaat een gesloten systeem van onderlinge uitwisseling van reststromen. Dat komt allereerst het milieu ten goede en ten tweede levert het voordelen voor bedrijven op omdat zij minder vervuילend zijn. Een win-winsituatie voor alle partijen.

3.1.2 Casusschets Ghent Bio-Energy Valley: Sense of urgency, functies en oriëntatie

De Gentse economie is van compleet andere aard dan de Zeeuwse. Er is sprake van een divers aanbod van bedrijvigheid: hoogwaardige zorgdienstverlening, automotive, staalproductie en logistiek. De aanwezigheid van de Universiteit Gent trekt vooralsnog voldoende jong talent aan om met vertrouwen de toekomst tegemoet te treden. De crisis heeft de stad echter hard getroffen. Er is gebrek aan fysieke ruimte om uit te breiden en de haven is afhankelijk van de nautische toegang in Terneuzen. Samenwerking met de gemeente Terneuzen is daarom onontkoombaar.

In het Rodenhuisdok in de haven van Gent wordt een bio-energie cluster voorzien. De nadruk ligt op het ontwikkelen, produceren en afzetten van biobrandstoffen. Het cluster is al langer in ontwikkeling dan Biopark Terneuzen, getuige het partnership dat zich achter Ghent Bio-Energy Valley heeft geschaard. Dit is de overkoepelende Vlaamse organisatie die het cluster vorm geeft. Het initiatief is gegroeid uit de samenwerkingsplannen van de Universiteit Gent, de Stad Gent, Haven van Gent, POM Oost-Vlaanderen en meerdere bedrijven. Een typerend voorbeeld voor de samenwerking tussen de triple helix: Overheid, Ondernemers en Onderzoek. De functies in het cluster en de oriëntatie is zeer technisch van aard.

De mission statement van Ghent Bio-Energy Valley kent drie lijnen:

1. Stimulatie van technologische innovatie (R&D-investeringen).
2. Industriële integratie en clustering van actoren.
3. Publieke aanvaarding en sensibilisering.

De sense of urgency voor wat betreft de onontkoombare onderlinge samenwerking is ook aanwezig.

Complementariteit van de beide regio's is hierin de belangrijkste beweegreden:

- De Zeeuwse regio profiteert van het feit dat er een toonaangevende regionale kennisinstelling in Gent gevestigd is op het terrein van onderzoek naar de industriële biotechnologie.
- Daarnaast kent Gent een overschot op de arbeidsmarkt, wat inhoudt dat er meer werknemers dan banen beschikbaar zijn in de stad. Dat biedt perspectieven voor de Zeeuwse regio, indien op termijn de biobased economy leidt tot een toename in de vraag naar arbeid.
- De stad Gent is afhankelijk van de nautische toegang in Zeeuws-Vlaanderen. Hierdoor zijn de havenactiviteiten van Terneuzen en Gent wederzijds afhankelijk en is de toegang tot diepzee vaarwater voor Gentse bedrijven louter via Terneuzen mogelijk.
- Ook ruimte speelt een belangrijke rol: Zeeuws-Vlaanderen bezit relatief veel ruimte in tegenstelling tot het grootstedelijke gebied in Gent.
- In Zeeuws-Vlaanderen is de agrarische verbinding met het kassencomplex een innovatieve schakel in het eco-efficiënt ontwikkelen van het Biopark Terneuzen.

3.1.3 Bio Base Europe

De samenwerking tussen Gent en Terneuzen op het terrein van de biobased economy heeft zich inmiddels gemanifesteerd in een ambitieus miljoenenproject, genaamd 'Bio Base Europe'. Dit project kost € 22 miljoen, waarvan € 6 miljoen is gefinancierd uit het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO). Uit de twee deelprojecten blijkt dat op zeer goede wijze is nagedacht over de vereisten die de toekomst stelt aan de ontwikkeling van de Kanaalzone. Aan de Nederlandse zijde van de grens treedt Zeeland Seaports op als hoofdverantwoordelijke partij. De Vlaamse evenknie is de Universiteit Gent.

Training Centre Terneuzen

Zeeland kent een moeizame arbeidsmarkt, getuige de demografische verandering van de komende jaren en de investeringsbereidheid die achterblijft.

Beleidsmakers in Zeeland rusten echter niet op hun lauweren. Met de biobased economy is een stap naar een Zeeuwse toekomst gezet die uitgaat van de eigen krachten (landbouw, chemie, food en energie) maar ook de harde economische realiteit in acht neemt. Indien de biobased economy met succes wordt ontwikkeld, dan zal de regionale arbeidsmarkt in staat moeten zijn om goed uitgerust personeel te leveren dat in de biobased fabrieken kan werken. Het Training Centre – dat in Terneuzen verrijst - zet zich dan ook in op het opleiden van process operators en technisch geschoold onderhoudspersoneel voor biobased systemen en andere duurzame energieprojecten (wind- en zonne-energie). Het gaat hier niet alleen om scholing van nieuw jong personeel, maar ook her- en bijscholing van bestaand personeel van bedrijven over de hele wereld. Naast het Training Centre, fungeert de nieuw te bouwen faciliteit ook als biobased informatiecentrum. Dit draagt bij aan de informatietransparantie van het cluster.

Biobased Pilot Plant Gent

De pilot plant is gelokaliseerd in de haven van Gent. Aan de overkant van het kanaal bevindt zich het biobased cluster. Een leegstaande brandweerkazerne wordt omgeturnd tot een industrieel biotechnologische onderzoekshotspot. Hier kunnen bedrijven uit de hele wereld onderzoek verrichten naar tweede en derde generatie biobrandstoffen. Het gaat daarbij onder meer om het optimaliseren en opschalen van processen. Op kleine schaal kunnen vele testen slagen, maar productie op semi-industriële schaal kent andere wetten. Prof. dr. ir. Soetaert karakteriseert het probleem dan ook als een schaalhandicap binnen de biobased economy (Soetaert in Smulders et al, 2009). Het is logisch dat de pilot plant in Gent gevestigd wordt. Met de Universiteit Gent kent de regio immers een faculteit bio-ingenieurswetenschappen waar het ingenieurstalant van de toekomst wordt opgeleid.

Ontwikkelingsfase en toekomstperspectief

Er kan reeds geconcludeerd worden dat zowel in Terneuzen als Gent sprake is van een aanzet tot clustervorming. De lokalisering van initiatieven nabij havens is daarin een stimulerende factor.

De doelstelling van Bio Base Europe is dat zowel het Training Centre als de Pilot Plant op termijn subsidieonafhankelijk opereren. Dit bevestigt de vervlechting van de twee initiatieven en beantwoordt de vraag waarom beide initiatieven in het geheel van het Agropark worden meegenomen. Indien de pilot plant niet rendabel blijkt te werken over een aantal jaren, zal dit invloed hebben op het aantal bioprocess operators dat moet worden opgeleid in de regio. Dat heeft weer effect op het Training Centre en de economische waarde van het cluster in haar geheel.

Figuur 3.2 De locatie van de pilot plant in Gent (Copyright Ghent Bio-Energy Valley)

3.2 De grens beïnvloedt alle ankerpunten

Om wereldwijd concurrerend te zijn in de biobased economy, is massa voor Europa het toverwoord. Uiteindelijk dient een aaneengesloten complex van biobased activiteiten te ontstaan dat zich uitstrekt van het havengebied in Rotterdam, tot aan Le Havre in Frankrijk en Hamburg in Duitsland. Met dat besef

in het vooruitzicht, is het nu al van belang om de uiteenlopende rol van de grens in acht te nemen voor de toekomst. Hoewel deze onder invloed van Europeanisering steeds verder lijkt te vervagen, is de grens in de dagelijkse praktijk nog altijd aanwezig. Een belangrijke constatering is dat niet alleen de geografische landsgrenzen het pad van internationalisering bepalen. Thema's als cultuur, politiek en economie kunnen ook binnen de landsgrenzen een barrière opwerpen om samen te werken, of juist gezamenlijke initiatieven aanjagen. Dat maakt de grenzenstudie zeer interessant, getuige ook deze casus.

Door de verschillende vormen en betekenissen van territoriale afbakening worden aan de grens diverse functies ontleend die elkaar continu beïnvloeden. Uitgaande van Paasi's (2007) model van regionale vorming, uit de grens zich op de volgende manieren:

- De *territoriale* begrenzer: De geografische grens bepaalt in sterke mate overige begrenzingen als cultuur, taal en politiek.
- De *institutionele (juridische)* begrenzer: Deze rol van de grens bestaat uit het complexe systeem van alle instituten in de regio. Het bepaalt de manier en vorm van socialisatie van individuen en groepen binnen het begrensde gebied. De nationale c.q. regionale manier van denken werkt hierin door omdat het institutionele systeem een grote invloed heeft op de identiteit en imagovorming van de afgebakende ruimte. Onder deze grensfunctie valt de wetgeving/juridische systeem, de economische/fiscale regelgeving, de controlefunctie en militaire opgaven. Hinderlijke juridische constructies en vergunningsprocedures kunnen de vorming van transnationale projecten belemmeren omdat er geen sprake is van eenduidige wetgeving.
- De symbolische rol van de grens: de abstractere positionering van de begrensde ruimte waar de ideologische en emotionele betekenis de politieke, economische, institutionele en culturele doelen en activiteiten legitimeren en permanent versterken. De creatie van de nationale identiteit en de natiestaat zijn bijvoorbeeld gebaseerd op deze symbolische demarcatie. Dit en de bovengenoemde grensfuncties beïnvloeden elkaar. Zo illustreren de verwijzing naar en de bevordering van de "eigen" nationale economische belangen de diverse vormen van begrenzingpraktijken. Denken in concurrentie in plaats van samenwerking voert nog altijd de boventoon in de Europese lidstaten. (Het ontbreken van) samenwerking tussen havens in Nederland en Vlaanderen is hiervoor illustratief.
- De *sociaal-culturele* en *mentale* begrenzer: Ondanks de gedeelde taal en de gemeenschappelijke culturele en historische erfenis, zijn factoren als mentaliteit, manier van werken, denken en leven een complicerende factor in samenwerkingsprojecten. De mentale scheidslijn gaat echter verder dan culturele differentiatie. De veronderstelde afwijking tussen de gemeenschappen aan de twee kanten van de grens staat centraal. Deze percepties worden uitgedrukt in de gevoelens van het "wij" en "zij" / "hier" en "daar". De culturele en mentale aspecten zijn doorslaggevend voor de politieke en economische

dimensies van grensoverschrijdende samenwerking en integratie. De verwachtingen en waarden van de (nationale) gemeenschap bepalen sterk de politieke en economische prioriteiten en ambities.

3.2.1 De Bioprocess Pilot Facility in Delft

Om de verschillende vormen van de grens in de Kanaalzone te illustreren, wordt een derde initiatief geïntroduceerd. Het gaat hierbij om de in gebruik name van de *Bioprocess Pilot Facility (BPF)* in Delft. De drijvende kracht achter dit project is het BE-Basic³ consortium, met de TU Delft als lead partner. Het consortium beschikt over een Research and Development budget van meer dan € 120 miljoen, waarvan € 60 miljoen wordt gefinancierd door het Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie (BE-Basic, 2010; TU Delft, 2008). Het consortium is een publiek-privaat partnership waarin onder meer de universiteiten en mondiaal opererende bedrijven als DSM en AkzoNobel participeren (<http://www.be-basic.org/partners.html>).

De BPF in Delft is niet aan te merken als een agropark, maar het initiatief heeft wel duidelijke invloed op de verhoudingen tussen enerzijds Zeeland en Gent en anderzijds de Rotterdam-Delft corridor. De concurrentiekracht van de regio Rotterdam is van mondiale betekenis, zowel op het vlak van de chemie, logistiek

De Bioprocess Pilot Facility in een notendop

- Inhoudelijk grotendeels vergelijkbaar met de Pilot Plant in Gent.
- Investing in totaal € 41,5 miljoen.
- Europese subsidie van € 12,8 miljoen.
- Aanjager is het BE-Basic consortium.
- Een bestaande industriële site van DSM wordt omgebouwd tot pilot facility.
- De gemeenten Den Haag, Delft en Rotterdam dragen bij aan de totstandkoming van de BPF.

en agribusiness. Het doel van de regio is dan ook de grootste Europese Biotech Hub te ontwikkelen onder de rook van Rotterdam.

3.2.2 Concurrentie versus samenwerking

De vervlechting van de Kanaalzone Gent-Terneuzen binnen de biobased economy heeft een voorbeeldfunctie voor overige grensoverschrijdende initiatieven. De wijze waarop wordt samengewerkt tussen uiteenlopende culturen en hoe omgegaan wordt met de juridische belemmeringen van de grens is bijzonder. Hoewel de beperkingen van de grens aanwezig zijn, wordt de erkenning van de lange termijnvoordelen van gezamenlijke acquisitie voor de hele regio belangrijker geacht.

Grenzen worden voortdurend gereproduceerd of geslecht. De samenwerkende partijen handhaven diverse begrenzings- en ontgrenzingspraktijken via hun interpretatie en mentale benadering. Zo kan de economische concurrentie vanuit

³ Bio-Based Ecologically Balanced Sustainable Industrial Chemistry

Delft betekenen dat de partners in de grensregio Vlaanderen-Zeeland meer en beter samenwerken.

In beginsel steunen de Zeeuwse en Vlaamse betrokkenen een biobased initiatief in Delft. Echter, het feit dat dit initiatief veel hogere financiële overheidsinjecties ontvangt voor een soortgelijk initiatief als in Gent, wekt argwaan. In een tijd waarin de crisis diepe sporen nalaat in de investeringsbereidheid van bedrijven, is de overtuiging ontstaan dat uiteindelijk een van de pilootinstallaties niet rendabel zal kunnen opereren. Er is een situatie ontstaan waar de regio Gent-Zeeland zich op het terrein van de biobased economy af gaat zetten tegen het initiatief in Delft. Dat neemt niet weg dat alle betrokkenen zeer tevreden zijn met de publieke steun aan Bio Base Europe, maar het gevoel overheerst dat met name de nationale overheid voor de Zeeuwse biobased economy een omgeving creëert waarin het onvoldoende rekening houdt met de mogelijkheid van kannibalisatie. Zeker nu een initiatief wordt ondersteund dat de pilot plant in Gent eerder substitueert dan complementeert. Binnen een radius van 150 kilometer wordt de steun aan het BE-Basic consortium voor de ontwikkeling van de pilot plant als verkwisting van publiek geld gezien. De ontstane argwaan heeft ook een geschiedenis. Een tussen de Zeeuwse en Rotterdamse havenbedrijven.

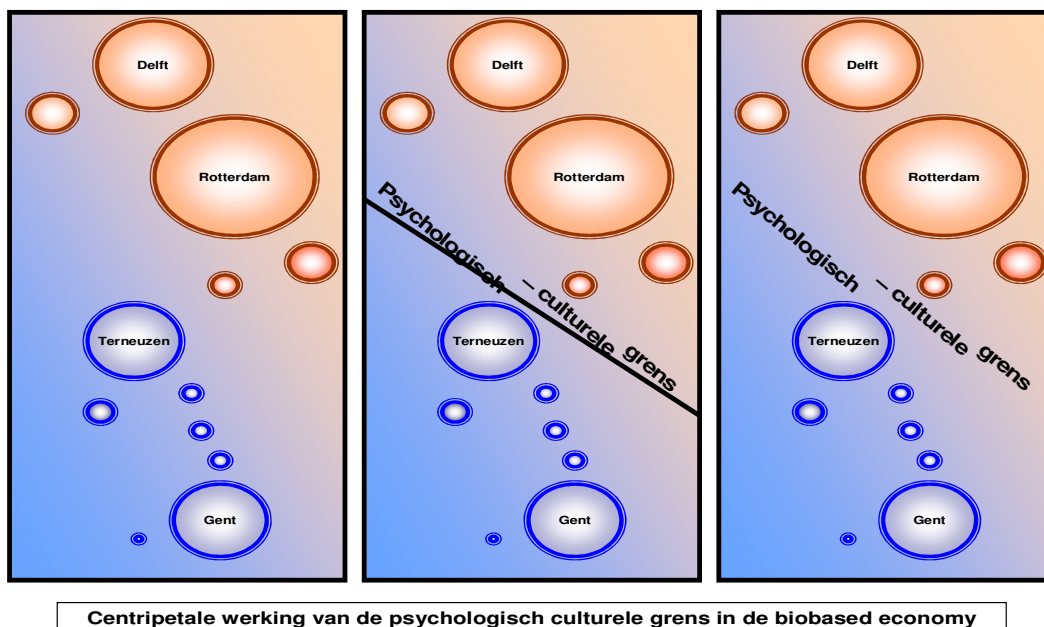
Mislukte samenwerking Zeeland Seaports en het Havenbedrijf Rotterdam

Er is niet voldoende biomassa in de regio verkrijgbaar om te voldoen aan de vraag die uit zal gaan van biomassa verwerkende bedrijven in Nederland. Dat betekent dat goede logistieke verbindingen nodig zijn om bijvoorbeeld via het water de benodigde biomassa aan te voeren. De ligging van zowel de havens in Zeeland (Vlissingen en Terneuzen) als Rotterdam is hierin van cruciaal belang voor de concurrentiepositie. Voor beide regio's geldt – als er al sprake is van twee geografische gebieden – dat de verbinding met het achterland uitstekend is ontwikkeld.

In het verleden is samenwerking tussen Zeeland Seaports en het Rotterdamse Havenbedrijf in de Exploitatiemaatschappij Schelde Maas (EMS) mislukt (Zeeland Seaports, 2006). Dit lijkt door te werken in de samenwerkingsbereidheid in de biobased economy omdat deze ervaring nog vers in het geheugen ligt. Er bestaat wegens deze historische loop van omstandigheden bijzonder veel wantrouwen naar elkaar toe. Uit interviews is gebleken dat de Zeeuwse betrokkenen de dominante houding van de Rotterdamse haven als obstakel zien om samen te werken. De Rotterdamse respondenten ervaren een duidelijk verschil in mentaliteit en werkwijze, wat samenwerkingsmogelijkheden begrenst.

3.2.3 De centripetale werking van de grens

Het gevolg van de steun van de Nederlandse overheid aan het BE-Basic initiatief en de moeizame samenwerking tussen de havenbedrijven van Zeeland en Rotterdam, is een nieuwe opgeworpen symbolische of psychologische grens aan de noordzijde van Zeeland voor zover het gaat om de biobased economy. Dit effect kan het best worden geïllustreerd met de centripetale werking van grenzen in het model van Van Houtum (1998). Doordat er een nieuwe psychologische grens tussen de Kanaalzone en de provincie Zuid-Holland wordt opgeworpen, ontstaat een nieuwe oriëntatie. De samenwerking tussen het Be-Basic project en Bio Base Europe zal een utopie blijken. Twee in zichzelf gekeerde biobased regio's ontstaan waardoor de synergetische effecten van een mogelijk geïntegreerde biobased regio teniet worden gedaan.

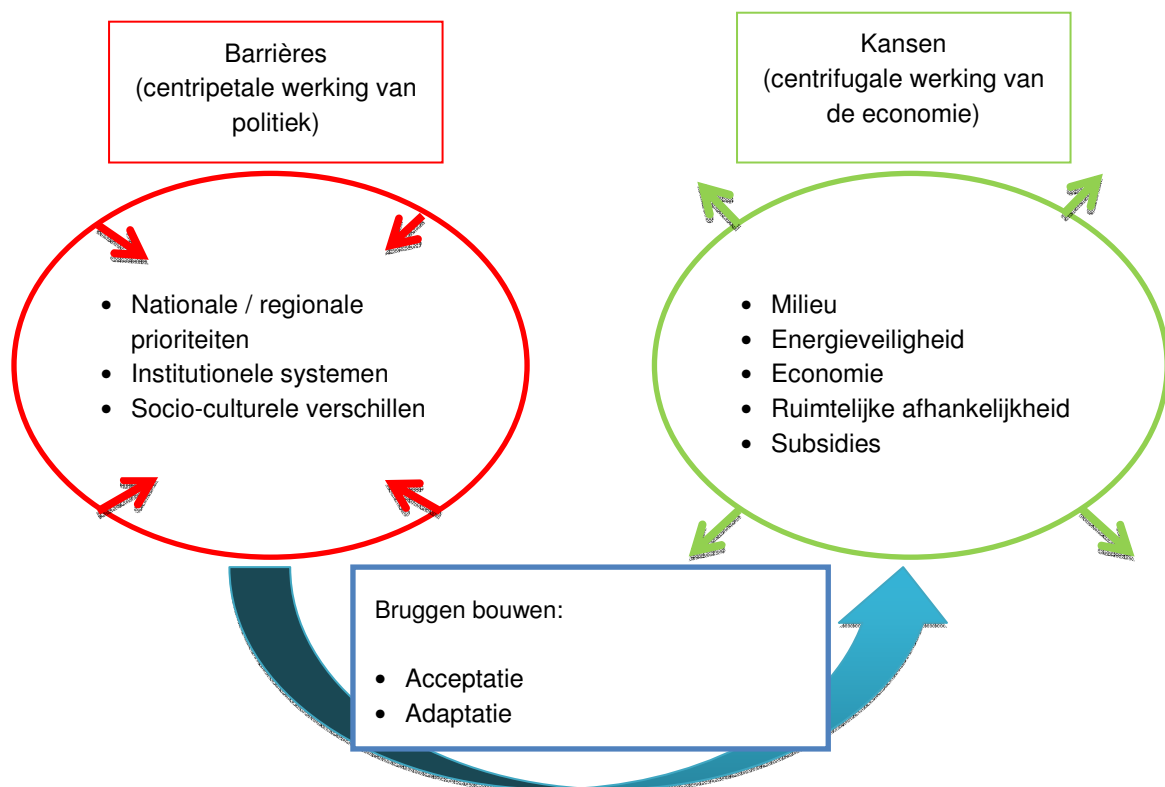

Figuur 3.3 Eigen bewerking van het centripetale werkingsmodel van Van Houtum (1998)

3.2.4 Conclusie grenzen

De introductie van het thema grenzen binnen de Kanaalzone Gent-Terneuzen toont de complexiteit aan van de totstandkoming van het Agropark. Het gaat niet alleen om de creatie van bijvoorbeeld arbeidsplaatsen of een goede inpassing landschappelijke van het kassencomplex in de omgeving. Bio Base Europe staat ook in het teken van de mondiale klimaatproblematiek, fossiele energiebronnen, internationalisering en innovatie. Op regionaal niveau keert het thema grenzen in verschillende vormen terug. De verwachting is dat de psychologisch-culturele grens ten noorden van de provincie Zeeland een grotere barrière vormt dan de nationale grens tussen Nederland en België, als het gaat om de ontwikkeling van de biobased economy.

De complexiteit van de casus Gent-Terneuzen - geïllustreerd met de BPF in Delft - bewijst dat zelfs op nationaal en Europees niveau beleidsmatige afstemming noodzakelijk is op het terrein van de inzet van publiek geld ten behoeve van projecten die in het teken staan van radicale innovaties. Hoewel een pilot plant in Gent zich niet op Nederlands grondgebied bevindt, kan ook de Nederlandse overheid het zich niet veroorloven om te denken tot de nationale grens. Zeeland, en dan met name het Zeeuws-Vlaamse deel, heeft meer binding met de Vlaamse biobased partners dan met stakeholders in het Rotterdamse metropoolgebied. De komende jaren blijft het biobased economy project in de Zeeuws-Vlaamse Kanaalzone een inspiratie voor de studie naar de werking van grensregio's. In de volgende figuur is een concluderende weergave opgenomen. Enerzijds is er de belemmerende (centripetale) werking van de grens, die zich uit door juridische, politieke en sociaal-culturele verschillen. Anderzijds zijn er gezamenlijke problemen als vervuiling en het klimaat die kansen bieden voor samenwerking in de grensregio. Ook ruimtelijke afhankelijkheid (Kanaal Gent-Terneuzen) en economische complementariteit hebben een centrifugale werking. De visualisatie door Leimgruber (2005) tekent de mogelijke invloed van politieke inmenging in het economische landschap van grensregio's.

Figuur 3.4 De barrières en de kansen die de grens biedt *Leimgruber (2005)*

3.3 Ruimte

Duurzaamheid en eco-efficiency

Het biobased complex aan weerszijden van de Zeeuws-Vlaamse grens is met name gericht op technologische duurzaamheid. Kenmerkend is de centrale plaats van benutting van reststromen, namelijk in de havengebieden aan de Kanaalzone. Dit betekent dat het biobased initiatief een meer technische dan groene oriëntatie heeft. Biopark Terneuzen kenmerkt zich door het belang van eco-efficiëntie in het cluster. Immers, zonder de uitwisseling van reststromen zou het duurzame karakter grotendeels verloren gaan. Het is daarbij cruciaal dat fabrieken en verwerkingsinstallaties zich in elkaars nabijheid bevinden. De opslagsilo's en bio-energie centrales die zijn gebouwd worden zowel in Terneuzen als in Gent geïntegreerd in bestaande industriële sites. Hierdoor wordt zuinig omgegaan met de beperkt beschikbare ruimte.

Figuur 3.5 Een illustratie van het Gentse Rodenhuisendok
(Copyright Ghent Bio-Energy Valley)

De complementariteit van de twee regio's springt direct in het oog. Enerzijds kenmerkt Gent zich door de aanwezigheid van vele toeleveranciers en de aanwezigheid van een lokale universiteit. Anderzijds is Gent volkomen afhankelijk van de nautische toegang in Zeeuws-Vlaanderen om

de logistieke verbinding met de diepzee te borgen. De Smart Links in Terneuzen en de hoogwaardige productie van biobrandstoffen bieden aanknopingspunten om met elkaar in zee te gaan en meer massa te creëren op het terrein van de biobased economy.

Het glastuinbouwgebied in Zeeland van 250 hectare wordt omringd met een groenvoorziening van ten minste 60 hectare. Tevens is het de intentie om eventuele horizonvervuiling te beperken voor de bevolking. Daarnaast is als voorwaarde opgenomen dat het karakteristieke landschap behouden moet blijven in het gebied. Dit neemt niet weg dat er negatieve landschappelijke effecten ontstaan door de bouw van het glastuinbouwgebied.

Figuur 3.5: Een illustratie van het Gentse Rodenhuisendok (Copyright Ghent Bio-Energy Valley).

3.4 Kennis

3.4.1 Benutting kennis

De grensoverschrijdende ontwikkeling van Bio Base Europe en de afzonderlijke ontwikkeling van Biopark Terneuzen en Ghent Bio-Energy Valley zijn goede voorbeelden van het verbinden van de KOMBI-partijen⁴ zoals bij TransForum-projecten elders gebruikelijk is. Daarbij wordt geanalyseerd hoe betrokken partijen hun succes definiëren binnen hun eigen domein. Bij de wetenschap gaat het bijvoorbeeld om toonaangevende publicaties en bij bedrijven om winst. De ontwikkeling van het biobased cluster heeft zich vanaf het prille begin gemanifesteerd als een transdisciplinair traject (Smulders et al, 2009). Zo is niet louter de biotechnologische kennis uit Gent benut, maar is tevens de Radboud Universiteit Nijmegen ingeschakeld om onderzoek te doen naar de regionaal economische effecten van clustervorming. Daarnaast past het initiatief goed bij de belangrijkste beleidsagenda's van dat moment (provinciaal, nationaal en zelfs Europees).

3.4.2 Biobased economy: een mondiaal maatschappelijk probleem

In paragraaf 3.1 is reeds vermeld dat het regionaal maatschappelijke probleem van Terneuzen en Gent, economisch van aard is. Echter, wereldwijd komt de ontwikkeling van de biobased economy tegemoet aan zorgen die er spelen rond het klimaat en energieveiligheid.

De biobased economy is een compleet nieuwe economische structuur waarin energie, brandstoffen en (chemische) producten op basis van hernieuwbare, plantaardige materialen (biomassa) worden gevaloriseerd. Volgens vele pleitbezorgers is een snelle transitie naar alternatieve duurzame productie- en consumptiemethoden geboden om dé grootste uitdaging van de 21ste eeuw het hoofd te bieden. De urgentie om op tijd oplossingen te vinden voor deze uitdaging tekent zich af als een race tegen de klok en leidt tot innovatiedrang bij bedrijven en kennisinstellingen. Beleidsmakers doen mee in de globale strijd om regionaal economische koplopersposities te behalen. Een gedwongen attitudeverandering in publieke, politieke, wetenschappelijke en industriële kringen is onontbeerlijk om meer balans te brengen tussen het economische, ecologische en sociale kapitaal. Juist daarom is het waardevol om te constateren dat de EU voor haar 2020-strategie ervoor heeft gekozen om klimaat en energie een hoofddoelstelling te maken.

De combinatie van factoren maakt de biobased economy een interessant wetenschappelijk vraagstuk voor meerdere disciplines. Vanuit economisch en geografisch perspectief is het relevant hoe regio's trachten de biobased economy, die in haar kinderschoenen staat, te ontwikkelen ten tijde van economische neergang. Dit economische tegenwindscenario uit zich via dalende beurskoersen, stijgende voedsel- en energieprijzen. Slimme oplossingen zijn cruciaal om sectoren als energie, chemie, landbouw en logistiek levensvatbaar te houden.

⁴ Kennisinstellingen, Overheid, Maatschappelijke groeperingen, Bedrijven

Hiervoor is een systeembenadering essentieel die uitgaat van een geïntegreerde samenwerking en verwevenheid tussen sectoren.

Massa noodzakelijk

Er zijn al meerdere regio's die de biobased economy ontplooiën. Zeeland, West-Brabant en de zuidvleugel van de Randstad springen in het oog. In Nederland en Vlaanderen worden bijvoorbeeld meerdere energieconversieparken voorzien, die worden gesubsidieerd door de nationale overheid en Europa.⁵ Kennisontwikkeling staat vaak centraal in projecten. Enerzijds omdat een blauwdruk voor de biobased economy niet bestaat en dat deze maatwerk behoeft per regio. Anderzijds vanwege de kennislacune die er bestaat bij de ontwikkeling van onder meer biobrandstoffen.

In de grensoverschrijdende corridor Gent-Terneuzen is sinds enige jaren de biobased economy volop in ontwikkeling. In Terneuzen verrijst het Biopark Terneuzen en in Gent is Ghent Bio-Energy Valley in ontwikkeling. Waar in eerste instantie nog sprake was van een tweetal losgekoppelde clusters in de havens van respectievelijk Gent en Terneuzen, wordt nu op projectmatige basis grensoverschrijdend opgetrokken onder de vlag 'Bio Base Europe'. Dit is wenselijk vanuit meerdere opzichten:

- meer en betere kennis is nodig om alternatieve energiedragers en biotechnologieën voor duurzame oplossingen te ontwikkelen;
- de subsidieafhankelijkheid van initiatieven vermindert wanneer meer rendabele vormen van alternatieve energiedragers worden gerealiseerd;
- complementaire regio's kunnen elkaar aanvullen op ontbrekende schakels in de biobased economy keten, waardoor synergie en dus een krachtigere economie van de aaneengesloten (grens)regio ontstaat.

3.4.3 Economische oriëntatie Kanaalzone

Hoewel er vele mondiale en regionale economische motieven zijn om milieuvriendelijker te gaan produceren, is het uitgangspunt van alle betrokkenen in de Kanaalzone dat bedrijven geld verdienen in de Kanaalzone. De toepassing van state-of-the-art kennis en de ontwikkeling van nieuwe baanbrekende innovaties is daarbij van levensbelang. Juist daarom staat de pilot plant in Gent in het teken van de ontdekking van nieuwe technieken op het terrein van tweede en derde generatie biobrandstoffen. Dit vindt plaats in een open innovatie omgeving. Kenniscreatie en –overdracht zijn daarbij harde randvoorwaarden. *'Alleen door co-creatie is het mogelijk op versnelde wijze nieuwe producten en productieprocessen te ontwikkelen'*, zo luidt het devies in de Kanaalzone.

3.5 Waarden

3.5.1 People, planet en profit

De Triple-P filosofie (people, planet, profit) is een belangrijk uitgangspunt in de Zeeuwse regio. Karakteriserend voor het Zeeuwse profiel is dat zowel publieke

⁵ <http://www.ecp-biomassa.eu/>

als private partners willen samenwerken om een groenere samenleving te realiseren. Er wordt consensus gezocht tussen de betrokken partners, met respect voor de sociaal-culturele verschillen die er zijn tussen de Nederlandse en Vlaamse wijzen van ondernemen en sociale omgang. Dit uit zich bijvoorbeeld in de houding van de havenbedrijven. De havens van Terneuzen en Gent zijn in principe concurrenten van elkaar. Voor dit project zijn de baten van samenwerking voor de gehele regio echter vele malen hoger, hetgeen de respondenten ook onderstrepen. De lange termijnvisie van een op groene leest geschoeide economie is bepalend voor de korte termijnstrategie in een sector die onder sterke druk staat in tijden van crisis. Uiteindelijk concurreren de havens van Terneuzen en Gent wel met elkaar om nieuwe bedrijvigheid te vestigen, maar dit is niets meer dan economisch realisme.

Toekomstdroom van de beleidsmakers

Uit interviews met stakeholders uit de Zeeuwse en Gentse triple helix blijkt dat de 'toekomstdroom' ook een belangrijk punt is in de ontwikkeling van de biobased economy. Als argumentatie wordt in verschillende interviews naar voren gebracht dat het de juiste stap is om als overheid voorop te lopen als het gaat om het nemen van verantwoordelijkheid rondom de klimaat- en energieproblematiek die almaar toeneemt. De biobased economy is een gewenste ontwikkeling in de keten van Zeeuwse agroparken. Van gezamenlijke beleidsontwikkeling op grensoverschrijdend niveau ontbreekt nog, iets wat essentieel is voor de verdere ontwikkeling van de Kanaalzone.

Een zakelijk perspectief voert de boventoon, omdat juist de economische situatie de biobased economy heeft gelanceerd in Zeeland. Indien succesvol, wordt direct een bijdrage geleverd aan de vitaliteit van de arbeidsmarkt en is sprake van minder milieuvervuiling. Dit proces herhaalt zich, wat de balans in de Triple-P filosofie aantoont. Echter, een mondiaal probleem vraagt om mondiale oplossingen. Vooralsnog wordt veel biomassa geïmporteerd, wat bijvoorbeeld leidt tot het verlies van biodiversiteit in andere landen. De Triple-P filosofie is op een breder geografisch vlak in onbalans.

3.5.2 Volksgezondheid en horizonvervuiling

De meest omvangrijke waardendilemma's op landbouwterrein zijn dierenwelzijn en de volksgezondheid. Gezien de problematiek die zich afspeelt rond het Nieuw Gemengd Bedrijf, mag Biopark Terneuzen – en daarmee het gehele biobased complex – zich gelukkig prijzen dat er geen sprake is van een intensieve veehouderij component. De maatschappelijke weerstand rond dierwelzijn zou de verdere ontwikkeling van het toch al precare proces in de Kanaalzone waarschijnlijk extra bemoeilijken.⁶

In beginsel is weerstand geboden tegen het nieuwe glastuinbouwcomplex in Terneuzen. Immers, een dergelijke ruimtelijk intensieve ingreep heeft directe invloed op het landschap. In Terneuzen wordt echter niet gewerkt met kunstlicht (Ministerie van Economische Zaken, 2010) en de arbeidsmarktproblematiek schijnt de onrust in de kiem te hebben gesmoord. Additioneel onderzoek zou

⁶ De analyse van een mogelijke dierencomponent in de Kanaalzone Gent-Terneuzen is niet onderzocht in deze casus

uitgevoerd moeten worden om inzichten te verkrijgen of omwonenden de economische motieven inderdaad laten prevaleren over de horizonvervuiling. Daarmee kunnen waardevolle inzichten verkregen worden in het sociaal-culturele kapitaal met betrekking tot de ontwikkeling van Biopark Terneuzen.

3.6 Proces

3.6.1 Transparantie van doelstellingen en intenties

Uit de discoursanalyse blijkt dat sprake is van een sterk utilitair-liberaal discours. Een zakelijke instelling en het ontwikkelen van hoogwaardige innovaties zijn hierin kenmerkend. Dit neemt niet weg dat de betrokken partners ook daadwerkelijk het nut en de noodzaak zien van de transitie naar een groenere economie. Uiteindelijk moet wel een sector ontstaan die een sterke economische impact heeft op de grensregio. Hiervoor kunnen offers noodzakelijk zijn. Bijvoorbeeld de horizonvervuiling die ontstaat bij de bouw van nieuwe glastuinbouwcomplexen. Verschillende websites zijn transparant in de noodzaak van een nieuw glastuinbouwproject. Zo schetst de internetsite van Biopark Terneuzen: *'We vinden het niet altijd leuk, maar we hebben het wel nodig'*. Het perspectief van een vitale arbeidsmarkt moet de consument / burger bewegen tot acceptatie van nieuwe glastuinbouwprojecten.

3.6.2 Transparantie van informatieverstrekking

Het internet is het meest gebruikte medium om informatie te verstrekken. Via verschillende websites⁷ wordt informatie aan omwonenden, belangstellenden en toekomstig werknemers verstrekt over de glastuinbouwprojecten in Zeeuws-Vlaanderen en de biobased activiteiten in het Gentse Rodenhuzedok. In Zeeland is met behulp van Europese financiering het project 'Werken in de Kas' gestart. In een voorlichtings- en opleidingscentrum kan kennis worden gemaakt met het werken in de kas. Het initiatief is met name gericht op mogelijke toekomstige medewerkers uit Nederland én België die in de kassen komen werken als oogstmedewerker, inpakker en/of sorteerder.

Bio Base Europe kent een belangrijke informatiecomponent. Vertegenwoordigers van Ghent Bio-Energy Valley treden op tijdens publieke evenementen om uitleg te geven over de uitwerking van biobrandstoffen. Immers, uit interviews blijkt dat een deel van de consumenten nog altijd denkt dat biobrandstoffen de motor van de auto kunnen schaden.

3.6.3 Toegang tot beleid

Nationaal

In de paragraaf over het thema 'grenzen' is reeds de beleidspositionering aangehaald van de regio. Voor alle publieke en private partners in de Zeeuwse en Gentse biobased economy is het van belang dat het nationale beleid de regio erkent in de krachten die zij bezit in deze sector. De ontwikkeling van de regionale

⁷ www.bioparkterneuzen.com - <http://www.glastuinbouwterneuzen.nl/home/> - www.werkenindekas.nl

biobased economy loopt niet vlekkeloos, maar het is bewonderenswaardig dat uiteindelijk een grensoverschrijdend innovatiesysteem aan het ontstaan is in de Kanaalzone Gent-Terneuzen. Belangrijk detail hierbij is dat de Biopark Terneuzen niet tot stand komt zonder de steun van de provincie. Toegang tot de financiering van het Rijk blijft daarom onontbeerlijk. Uit interviews blijkt dat de toegang tot hulpbronnen als onvoldoende wordt beschouwd.

Regionaal

In het bestemmingsplan van Bio Base Europe van de gemeente Terneuzen wordt onomwonden vastgesteld dat de ontwikkeling van het grensoverschrijdende cluster vanuit economische motieven gedragen moet worden. Op het terrein van mogelijke overlast wordt gemeld dat deze 'niet zal leiden tot onaanvaardbare gevolgen' maar gelijktijdig is additioneel onderzoek gewenst.

Europa

De Europese Commissie is met de oprichting van de interne markt in 1993 ervan overtuigd dat het succes van de Europese integratie zich bewijst in de grensregio. Voornamelijk grensoverschrijdende samenwerking op het terrein van innovatie krijgt tegenwoordig een aanzienlijke plek in het Europese stimuleringsbeleid (Operationeel Programma Interreg IV-A Vlaanderen-Nederland 2007 – 2013). De bevordering van de kenniseconomie dringt door in alle hoofddoelstellingen van de EU2020-strategie (zie kader). Met de koppeling van beleid aan concrete subsidieregelingen faciliteert Europa dus de ontwikkeling van agroparken, zowel binnen de grenzen van lidstaten, als ook grensoverschrijdend.

De vijf hoofddoelstellingen van de Europese Unie in 2020

1. Werkgelegenheid
 - 75% van de beroepsbevolking heeft een baan
2. Onderzoek en Ontwikkeling
 - 3% van het Europees BNP dient te worden geïnvesteerd in innovatie
3. Klimaat en Energie
 - 20% afname van broeikasgassen
 - 20% van de energieproductie komt voort uit hernieuwbare grondstoffen
 - 20% toename in energie efficiëntie
4. Opleiding
 - Drop out ratio lager dan 10%
 - Minimaal 40% van 30-34 jarigen heeft een vervolgstudie gedaan
5. Armoede / sociale uitsluiting
 - Afname 20 miljoen personen die in armoede leven of het risico daarop lopen

Wat opvallend te noemen is, is dat duurzaamheid uit de voorwaardelijke sfeer is getreden en een hoofddoelstelling is geworden. Dat maakt in dit onderzoek de casus Gent – Terneuzen uiterst actueel. Immers, belangrijke Europese thema's

als energie, grensoverschrijdende samenwerking, werkgelegenheid, landbouwontwikkeling en innovatie keren allen terug in dit agropark. De Nederlandse centrale overheid kan versnippering van initiatieven tegengaan door het ontwikkeltraject in nationaal en Europees verband te monitoren en te sturen indien nodig. Door met regionale stakeholders en andere nationale overheden te overleggen, kan worden toegewerkt naar een Noordwest-Europees biobased complex dat zo complementair mogelijk is. Hiervoor is een duidelijke visie en strategie benodigd met het oog op de gewenste kritische massa van de biobased economie.

3.6.4 Boegbeelden en leiderschap

Er zou absoluut geen sprake kunnen zijn van de transitie naar de biobased economy in de Kanaalzone Gent-Terneuzen zonder het volledige commitment van de betrokken partners. Het boegbeeld van Bio Base Europe is prof. dr. Ir. Soetaert. Hij is verbonden als hoogleraar aan de faculteit Bio-ingenieurswetenschappen en het Laboratorium voor Industriële Microbiologie en Biokatalyse. Hij is tevens de inspirerende kracht achter de totstandkoming van Ghent Bio-Energy Valley. In de grensoverschrijdende samenwerking heeft hij het leiderschap en een bruggenbouwermentaliteit getoond die nodig is om dergelijke projecten tot stand te brengen.

Meerdere partijen in de Kanaalzone hebben leiderschap vertoond. Immers, zonder ondersteuning van de betrokken nationale en regionale overheden als de Stad Gent en de Provincie Zeeland zouden zowel Biopark Terneuzen, Ghent Bio-Energy Valley en Bio Base Europe niet tot stand kunnen zijn gebracht. Maar ook bedrijven en kennisinstellingen hebben leiderschap vertoond. Zo wordt een deel van de eco-efficiënte koppelingen ten behoeve van Biopark Terneuzen geïntegreerd op bestaande sites van bedrijven in de Kanaalzone. Daarnaast stellen zowel de Universiteit Gent als de Wageningen Universiteit and Research Centre hun kennis beschikbaar voor de gezamenlijke ontwikkeling van Bio Base Europe.

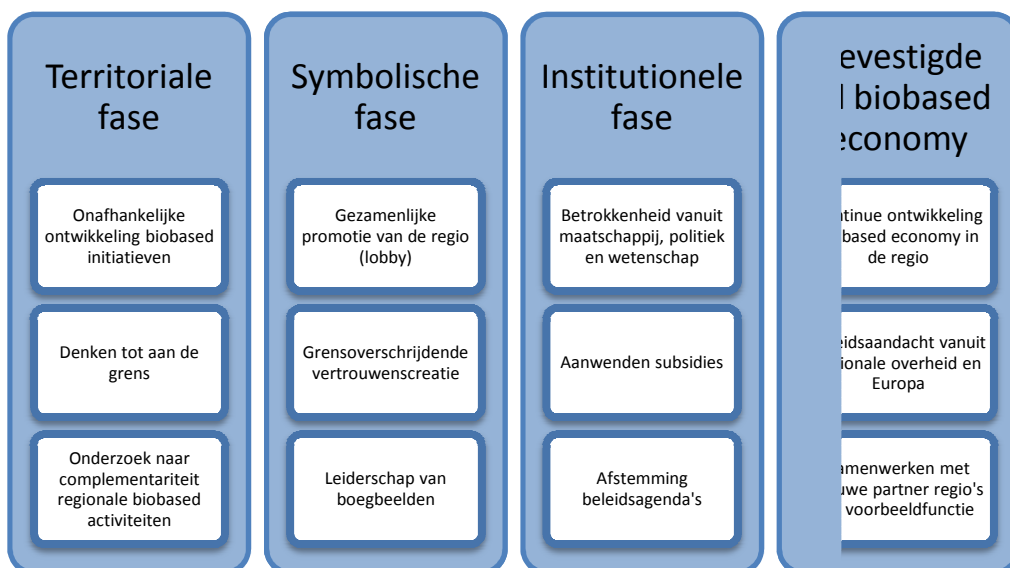
3.7 Conclusie

Het doel van dit hoofdstuk is het aantonen van de complexiteit van een ogenschijnlijk 'eenvoudig' Agropark. Op de achtergrond spelen echter factoren als politiek, economische realiteit, sociaal-culturele verschillen en mondiale problemen. Het is dan ook gerechtvaardigd om te stellen dat agroparken zonder 'dierencomponent' niet direct minder complex zijn. Uiteraard bemoeilijkt de intensieve veehouderij het pad van institutionalisering van een Agropark.

De casus Gent-Terneuzen toont aan dat met inachtneming van de cruciale aspecten als ruimte, kennis, waardeoriëntaties en vooral het proces, een succesvol Agropark ontwikkeld kan worden. Zelfs de grens wordt redelijk 'eenvoudig' overbrugd zolang de betrokkenen bewust zijn van hun rol in het proces en dat complementariteit van zowel actoren, hulpbronnen, ruimte en kennis het uitgangspunt blijft van het handelen. Met deze houding is de gehele

grensoverschrijdende regio in staat gebleken de barrières van de grens te beperken en de kansen te benutten.

Wanneer we de totstandkoming van een regio analyseren volgens het model van Paasi (2007), dan kunnen we zien dat de biobased regio Gent-Terneuzen al verschillende fasen heeft doorlopen. In beginsel was in de territoriale fase sprake van twee onafhankelijke regio's die met name afhankelijkheid deelden door de aanwezigheid van het Kanaal Gent-Terneuzen. Over de jaren heen heeft het proces rond de biobased economy bewezen dat gezamenlijk wordt opgetreden in de marketing van de gehele regio als biobased hotspot. Dit symbolische gedrag gaat vooraf aan – of loopt synchroon met - de daadwerkelijke institutionalisering van de biobased regio, wat zich uit in de permanente betrokkenheid van overheden, kennisinstellingen, burgers, intermediaire organisaties en vooral bedrijven.

Figuur 3.6 De totstandkoming van de Zeeuws-Vlaamse biobased regio (gebaseerd op Paasi, 2007).

Hoewel de Kanaalzone nog omgeven is met onzekerheden rond het welslagen van de biobased economy, zijn de pijlen al weer gericht op de omgeving. Met name de biobased investeringen in West-Brabant springen in het oog. Zowel ruimtelijk als beleidsmatig zijn hier volop kansen om een nog groter aaneengesloten biobased complex te ontwikkelen. Het is dan ook van belang om zo snel mogelijk gezamenlijk beleid te formuleren om de krachten te bundelen en de gezamenlijke ambities te concretiseren in projecten. Het Energieconversieparken project is hier een goed voorbeeld van. Verschillende kennisinstellingen (VITO, WUR, Hogeschool Zeeland en Avans Hogescholen) werken samen om een handboek voor lokale multi-dimensionale energieconversieparken te ontwikkelen. Deze kennis wordt volledig transparant in de markt gezet, zodat nieuwe initiatieven gebruik kunnen maken van de kennisontwikkeling uit dit project. De

verwachting is dat deze houding van open innovatie in de toekomst in alle aspecten van de kenniseconomie blijft terugkeren.

De studie naar de rol van grenzen in economisch-geografische, culturele en mentale optiek zal naar verwachting steeds meer in de spotlight treden, ook als het gaat om agroparken. Greenport Venlo is bijvoorbeeld een zeer interessant onderzoeksobject, getuige de mogelijke grensoverschrijdende verbanden die gelegd worden naar Nordrhein-Westfalen. Het gaat dan niet alleen om mogelijke economische voordelen van een grensoverschrijdend Agropark, maar ook om het overbruggen van culturele verschillen tussen Nederlanders en Duitsers, ruimtelijke inpassing van nieuwe initiatieven en het vinden van de juiste balans tussen concurrentie en samenwerking. De nationale grens zal altijd een rol van betekenis blijven spelen in economisch opzicht. Transparantie van het ontwikkelproces is dan ook van uitermate groot belang om eventuele bruggen te slaan tussen uiteenlopende visies en culturen. De casus Gent-Terneuzen toont ook aan dat de grens – in welke vorm deze ook ervaren wordt – ook binnen de landsgrenzen van toepassing kan zijn. Beleidsmatige afstemming op lokaal, regionaal en nationaal niveau is dan ook van levensbelang om een kansrijke sector te ontwikkelen in economische tegenwindscenario's.

3.8 Verantwoording

Deze casus is tot stand gekomen na enkele jaren van onderzoek naar de ontwikkelingen in de grensregio Gent-Terneuzen. De resultaten zijn verkregen via deskresearch en uitgebreide interviewrondes met stakeholders in de regio.

4 Agropark Noordoostpolder

4.1 Algemeen

De Noordoostpolder is een agrarisch productiegebied van nationaal belang. De aardappelsector, de bollen en de sierteelt zijn van oudsher sterke sectoren. Er zitten diverse nationale marktleiders in het gebied zoals bijvoorbeeld Triumphus Onion Products. De (poot)aardappelteelt in de Noordoostpolder is toonaangevend in de wereld, mede doordat er een kenniscluster is op het gebied van teeltmethoden en de ontwikkeling van nieuwe aardappelrassen.

Het sociaal kapitaal bestaat onder meer uit een trots op de ontstaansgeschiedenis van het poldergebied en de bijbehorende pioniersgeest.

Bron: Telos

Urgentie Agropark: ontwikkelingen in de polder

Ondanks haar sterke positie in de polder veranderen de omstandigheden voor de landbouw in de Noordoostpolder aan het begin van de 21e eeuw relatief snel.

Enkele trends zijn te noemen.

Tot 2050 wordt voor de Noordoostpolder nog een lichte bevolkingsgroei voorzien. Tegelijkertijd is er sprake van vergrijzing. Dit heeft effect op de woningmarkt doordat de behoefte aan andere woon- en leefmilieus en van een hogere kwaliteit ontstaat. Er is meer behoefte aan zorg- en vrijetijdsaanbod. In de vrijetijdseconomie wordt beleving belangrijker dan consumeren. Bij beleving telt niet zozeer de kwantiteit, maar neemt het belang van kwaliteit toe. Het landschap wordt interessanter als onderscheidende kwaliteitsfactor.

Bron: Telos

Binnen de landbouw in de Noordoostpolder zijn stevige veranderingen te voorzien. In 2000 waren er 1264 agrarische bedrijven, in 2007 waren dat er nog 1047. De verwachting is dat dit aantal binnen tien jaar afneemt tot 500-600 bedrijven. De afname in het aantal bedrijven gaat samen met een schaalvergroting van continuerende landbouwbedrijven en een herbestemmingopgave voor vrijkomende agrarische bebouwing en de markante schokbetonnen schuren. Grond van stoppende bedrijven wordt waar mogelijk verworven door andere landbouwbedrijven en door logistieke en technische veranderingen ontstaan andere behoeften aan voorzieningen voor koeling en transport. Niet alle vrijkomende grond gaat echter opnieuw naar de landbouw. Er zijn grondclaims van andere functies, zoals natuur, recreatie, stedelijkheid, waterberging. Het karakteristieke landschappelijke polderpatroon van boerderijen en kavelstructuur komt hiermee onderdruk te staan. En door de concurrerende grondclaims stijgen de grondprijzen. Een waarde van 70.000 euro per hectare is anno 2011 geen uitzondering meer.

In het werkplan voor het traject Agropark Noordoostpolder worden voorbeelden genoemd van uitdagingen waar de landbouw een antwoord op moet vinden. 'Hoewel de energieprijs het afgelopen jaar weer fors is gedaald, zal energie op lange termijn een steeds grotere kostenpost gaan vormen, met name in de glastuinbouw. In de grondgebonden sectoren staat men voor de uitdaging om het productievermogen van de grond op peil te krijgen en te houden. Twee belangrijke opgaven voor alle sectoren zijn: Het versterken van de concurrentiepositie en het behouden en vergroten van de 'license to operate' in de regio. Het vergroten van het onderscheidend vermogen in de markt, het versterken van de ketenpositie ten opzichte van concurrenten en afnemers en tegelijkertijd het realiseren van draagvlak voor de sector bij overheden en burgers zijn cruciaal voor de toekomst' (De Wolf en Van der Velde, 2009).

Het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in het inkomen van het agrocluster is gedaald tot 20%. Uien gaan naar Zeeland voor verwerking en transport, aardappelen worden in Gelderland tot frites verwerkt. Het besef dat dáár toegevoegde waarde wordt gerealiseerd knaagt enigszins in de polder. 'Kunnen we daar niet een deel van in het gebied laten landen?' 'Kunnen we het zó organiseren dat we dat duurzaam doen?' Deze vragen markeren de wens om een duurzaam Agropark in de Noordoostpolder te realiseren. In onderstaande figuur van waardecreatie is die vraag verbeeld (Hinssen van der Velde, 2010).

In deze case beschrijving wordt aangegeven in hoeverre het Agropark Noordoostpolder tegemoet komt aan de kritische ankerpunten die in hoofdstuk 1 zijn aangegeven. Er is gebruik gemaakt van eerder uitgevoerde achtergrondstudies, empirische analyses alsmede van participerende observatie bij werkbijeenkomsten in het kader van het Agropark Noordoostpolder.

4.1.1 Welke functies worden in het Agropark gecombineerd?

De basis van het Agropark Noordoostpolder bestaat uit twee pijlers. De eerste pijler omvat geconcentreerde logistiek en verwerkingsactiviteiten voor grondgebonden plantaardige sectoren. In essentie gaat het om de clustering van keten- en netwerkfuncties op één terrein waar via gezamenlijke investeringen in o.a. marketing & verkoop, agrologistiek, technologie, accommodatie, energie en duurzaamheid er een aansprekend, effectief en slagvaardig centrum ontstaat ten behoeve van innovatie, logistiek, promotie, handel en de verkoop van agri-

business gerelateerde producten, technologie, kennis en diensten. Facility management en gebouwenbeheer worden gedeeld. Potentiële partners zijn bedrijven variërend van Countus, Agri-firm, Communicatie en ICT-bedrijven, Intratuin tot en met Welkoop. Deze bedrijven zijn aanwezig op het Agropark NOP en werken contractueel samen. Deze clustering leidt tot afname van het transport van grondstoffen en de realisatie van halffabricaten. Dit komt tegemoet aan de wens om een deel van de waardecreatie in de polder te realiseren. Het Agropark heeft naast deze landbouworientatie een dimensie die 'beleefbaar & bezoekbaar', genoemd kan worden. De activiteiten Cash&Carry, Showtuin land- en tuinbouw, Plantenservice, Learning Point en Evenementenhal zijn onderdelen hiervan.

De tweede pijler is gericht op C2C energiegebruik en benutting van reststromen in de landbouw. 'Dit idee krijgt vorm door het verbinden van verschillende (bedrijfs)activiteiten en maakt het mogelijk om reststromen en overschotten van de één te gebruiken bij de ander. Dit principe leidt tot het sluiten van kringlopen, maar ook tot een andere manier van (bedrijfs)economisch denken. Hierdoor worden systemen duurzamer en gaan milieu en economie hand in hand' (De Wolf en Van der Velde, 2009: 2).

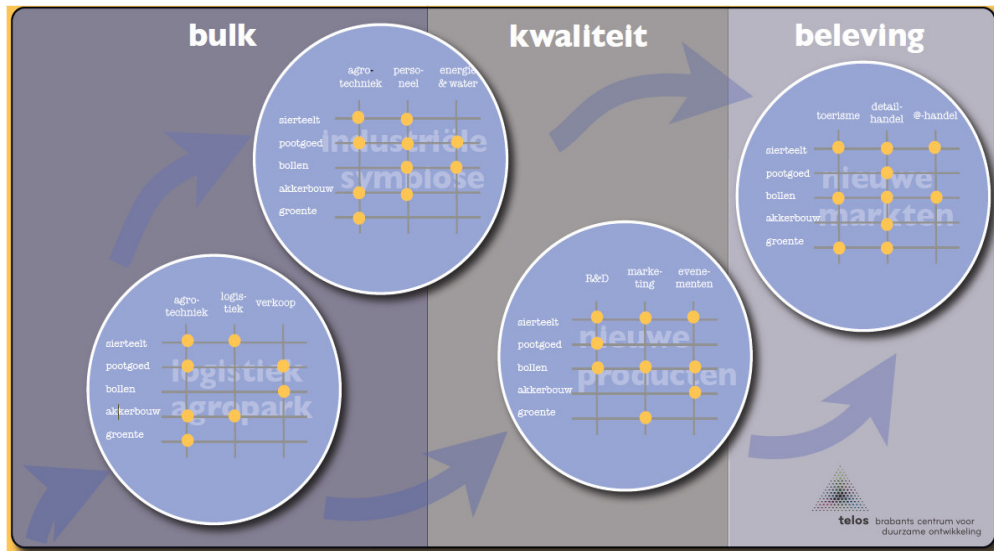
In de typologie van Agroparken volgens het Innovatienetwerk is dit Agropark een voorbeeld van een Greenpark.

In het Agropark Noordoostpolder worden de functies logistiek, opslag en handel gecombineerd met een showcase en evenementenhal. Daarnaast wordt restwarmte benut en worden stoffenstromen gesloten.

4.1.2 In welke fase bevindt het Agropark zich?

Het Agropark is begin 2011 in de reken- en tekenfase, de fase die vooraf gaat aan investeringsbeslissingen. De ambitie is om binnen 3 jaar de operationele start gerealiseerd te hebben om daarna in een periode van vijf jaar uit te bouwen tot cluster. Voor het Agropark Noordoostpolder zijn diverse verkennende studies, een SWOT en een bidbook met daarin de verwoording van de waardecreatie. Er wordt een zowel een concrete als flexibele realisatiestrategie nagestreefd volgens het principe van industriële ecologie. Door een model van fasegewijze ontwikkeling neer te zetten kan nu worden gestart. Nieuwe toevoegingen kunnen dan steeds beoordeeld worden op hun bijdrage en aansluiting op de hoofdvisie. Het einddoel is clustering tot een economisch vitaal Agropark Noordoostpolder. In onderstaande figuur is dat aangegeven.

Het Agropark bevindt zich in de ontwerpfase, een groeimodel richting clustering wordt nagestreefd.

Bron: Telos

4.1.3 Initiatiefnemers en centraal betrokken partijen

Een ondernemersgroep heeft het initiatief genomen om te verkennen in hoeverre een Agropark een kansrijke reactie is op veranderende landbouwomstandigheden. Leden zijn Baas, een potplanten kwekerij (20 ha glas), Wouters eveneens potplantenkwekerij (20 ha glas), Van Schie, biologisch tomaten- en peperteler (8 ha glas), Koomen Bloembollen V.O.F. is een bloemen en bollen teler (50 ha veld en 8 ha glas), de Sjalon - een coöperatie van vier aardappeltelers (94 ha land), Steegro is een koeienbedrijf met 400 koeien en 400 kalveren (Bouwman c.s. 2009: 13-15).⁸ De projectleiding is in handen van R. van der Velde van Oreillon en I. Meijer in samenwerking met P. de Wolf van PPO Lelystad.

Alle direct betrokkenen komen uit het gebied. Dit is van belang omdat het werken via bestaande verhoudingen kenmerkend is voor de Noordoostpolder. Werken met bekenden fungeert als een even impliciete als subtiel filter dat gehanteerd wordt om de 'passendheid' van initiatieven te checken. De kracht hiervan komt aan de oppervlakte wanneer ongewenst geachte ontwikkelingen worden tegengegaan zoals de vestiging van grootschalige intensieve veehouderij in het gebied. Intensieve veehouderij is ook geen onderdeel van het Agropark.

Er is sprake van een KOMBI project (Alimahomed et al 2010). Betrokken kennisinstellingen zijn: ASG, Stichting DoTank, EU Rotterdam, PPO-AGV, PPO-Glastuinbouw, VU Amsterdam – Athena instituut, TU Delft, Universiteit van Tilburg - Telos, Wing Procesconsultancy. Transforum heeft het project geadopteerd als innovatief praktijkproject (<http://www.transforum.nl/projecten/innovatieve->

⁸ In het werkplan worden verder de genoemd Bernhard Rozen te Luttelgeest, Maatschap Doornebal te Ens en Flevoplant B.V. te Ens.

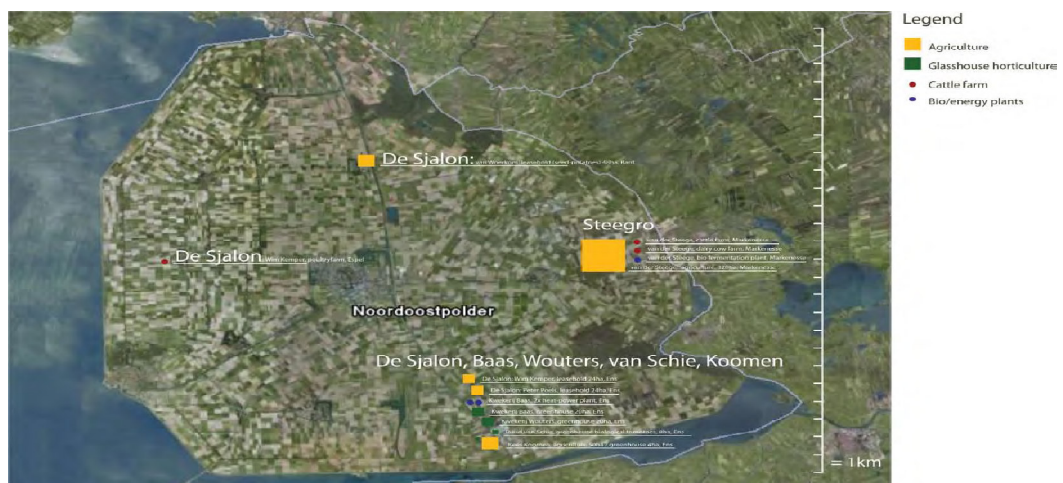
[praktijkprojecten/item/24-agropark-flevoland](#)). De provincie Flevoland heeft op landbouwinnovatie gerichte deelstudies ondersteund.

Initiatiefnemers zijn agrariërs uit de NOP, ondersteund vanuit Transforum en kennispartijen.

4.1.4 Omvang in hectares, locatie en ligging

De gemeente Noordoostpolder wil tot 2030 114 hectare bedrijfsterreinen realiseren. Direct bij de kern Emmeloord liggen de Munt III (22 hectare) en de A6 fase II (19 hectare). Alleen al bij de Muntweg is 28 hectare bedrijfsterrein beschikbaar. In 2011 komt een kavel van 78 hectare pachtvrij ter beschikking. Een startend cluster met logistieke en opslagfuncties kan hier landen en meekoppelen met de groene functies die in dezelfde zone zitten zoals Intratuin.

Parallel is het mogelijk om bijvoorbeeld in de omgeving van Ens te starten met het realiseren van energieproductie uit biomassa. Dit is financieel interessant als de warmte naar de tuinbouw afgezet kan worden. De haalbaarheid wordt vergroot wanneer het organische restmateriaal geschikt wordt gemaakt voor bodemverbetering, bijvoorbeeld door GFT-afval te vergisten. In een te bouwen drooginstallatie kan de restwarmte van een bestaande mestvergister worden benut. Hiermee kan mest worden gedroogd, die te gebruiken is als strooisel in de stal. Ook kan er veevoer gedroogd worden, bijvoorbeeld gras. Dit scheelt in transportkosten. Ook willen de initiatiefnemers samenwerken aan bodemverbetering. Uit onderzoek is gebleken dat composttoevoeging aan de bodem de opbrengst verhoogde.

Bron: TU Delft

De locaties van de twee pijlers van het Agropark zijn Emmeloord en Ens. De omvang bedraagt 24 ha respectievelijk 3 hectare.

4.2 Ruimte

4.2.1 Oriëntatie van het Agropark

Het initiatief is gestart vanuit een technische oriëntatie. De C2C ambitie en uitspraken over het sluiten van ketens en gebruik van restwarmte getuigen hiervan (Zie 'Samenwerken aan duurzame regionale ontwikkeling in de Noordoostpolder, Rapportage C2C Agropark Noordoostpolder', 2011). De sociale pijler is in de vorm van een 'beleefbaar Agropark' in 2010 als invulling van een integrale Triple P toegevoegd (Hinssen en van der Velde, 2010).

Het initiatief heeft overwegend een technische oriëntatie.

4.2.2 In hoeverre ligt het accent op technische duurzaamheid zoals eco-efficiency?

Omdat energie in de Glastuinbouw een belangrijke kostenpost vormt, is dit aspect van C2C uitgewerkt. De ideeën van de ondernemers zijn terug te voeren tot één concept, waarin energie (warmte en elektriciteit) centraal staat. Er zijn twee opties: benutting van warmteoverschot in andere bedrijven danwel in andere seizoenen. Daarnaast kan een systeem van benutting van restwarmte voor productbewaring, het drogen van bollen en eventueel ook voor woningen worden opgezet.

De tweede optie is de optimalisatie van de organische stofkringlopen en een verbetering van de bodemvruchtbaarheid van de betrokken bedrijven. Sommige bedrijven betalen op dit moment voor de afvoer van organisch afval (mest, bloembollenafval), anderen betalen om organisch materiaal aan te voeren (mest, compost, input voor vergister). Door deze stromen te verbinden via een vergister neemt de productiviteit toe en de kosten af. Het sluiten van stoffenstromen draagt door toepassing van restproducten in de bodem ook bij aan een verbetering van de bodemkwaliteit in het gebied.

Het accent ligt bij eco-efficiency ideeën hierover sluiten aan bij het kostendenken.

4.2.3 Landschappelijke zaken zoals vormgeving, schaal van activiteit en inpassing

Het onderdeel 'logistiek en opslag' van het Agropark NOP is gelokaliseerd aan de rand van een bedrijventerrein met hoogwaardige publieksfuncties. Qua zonering van de activiteiten op het bedrijventerrein is rekening gehouden met inpassing. De vormgeving en materialisering zijn in deze fase nog niet aan de orde. Dit is wel een thema, aangezien toevoegingen in het relatief open en vlakke landschapstructuur van de Noordoostpolder direct in het oog springen. Zoals aangegeven is een hoofdtrend dat onderscheidende regionaal-landschappelijke kwaliteiten naar de toekomst toe van toenemend belang worden.

De initiatieven rondom gebruik van restwarmte en energie zullen worden gerealiseerd in de nabijheid van de bestaande vergister en een beperkte toevoeging van bebouwing in het bestaande landschap betekenen (zie afb.).

Bron: TU Delft, 2009 "Biovergister nabij Steegro-bedrijf"

De schaal en positionering van de activiteit sluiten van bij de ordening van het gebied. Vormgeving en materialisering van gebouwen en verharding is nog niet aan de orde.

4.2.4 In hoeverre worden kwalitatieve oplossingen benut zoals landschappelijke inpassing?

Dit is nog niet aan de orde. In een ontwerpssessie is meer op het inhoudelijk concept ingegaan dan op de vormgeving.

4.3 Kennis

4.3.1 Wordt een bijdrage geleverd aan het oplossen van een maatschappelijk ervaren probleem?

Het besef binnen de ondernemersgroep is aanwezig dat de maatschappelijke randvoorwaarden wijzigen. Op dit moment is het denken overwegend vanuit bedrijfsmatige overwegingen ingestoken. In de slotrapportage is de zinsnede opgenomen dat 'Er liggen wel kansen, bijvoorbeeld voor de realisatie van een multifunctioneel logistiek centrum bij Emmeloord. Deze kansen blijken relatief ver bij de ondernemers en hun corebusiness vandaan te staan en in sommige gevallen is sprake van concurrentiegevoeligheid' (De Wolf, 2011).

Hieruit is af te leiden dat de focus sterk gericht is op de primaire activiteiten en dat een meer op verbinding gerichte maatschappelijke waardecreatie nog niet in beeld is. Er is niet overwogen om externen voor dit deel van het Agropark NOP uit te nodigen. Het denken start dan ook niet vanuit de vraag aan welk maatschappelijk probleem een bijdrage wordt geleverd. Tegelijkertijd is in het werkplan wel de *Licence to operate* genoemd als reden om te werken aan een duurzame landbouw.

Het Agropark biedt beperkt antwoord op de gebiedsurgenties.

4.3.2 In hoeverre worden de drie kapitalen verbonden?

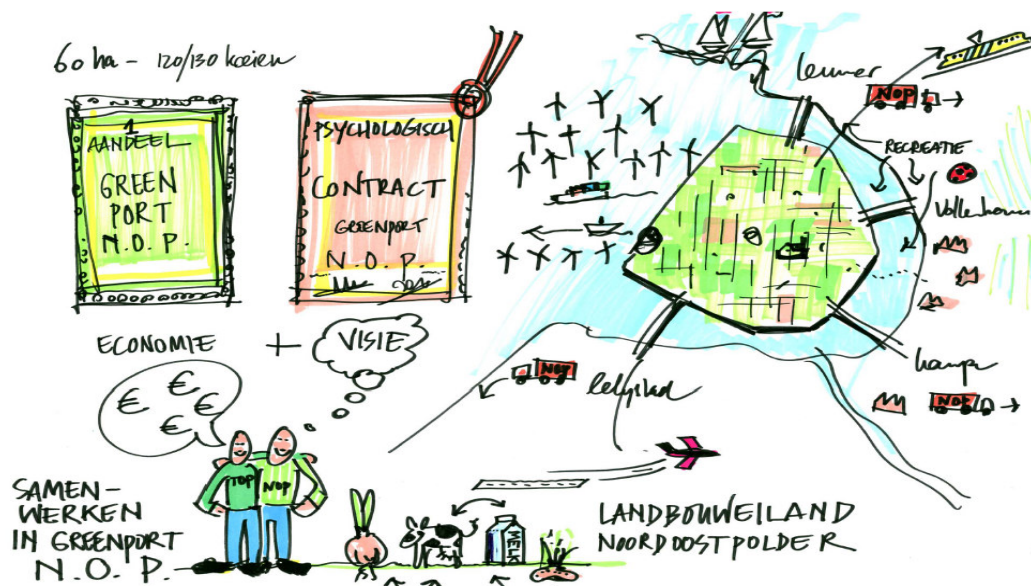
Het onderdeel van het Agropark dat de meest integrale invulling biedt is het onderdeel dat 'beleefbaar & bezoekbaar' is, nabij de kern van Emmeloord. De activiteiten Cash&Carry, Showtuin land- en tuinbouw, Plantenservice, Learning Point en Evenementenhal passen bij de community dimensie. De bezoekers van de Tuinvallei zijn al in het gebied voor Intratuin en andere trekkers.

Het maatschappelijk eigenaarschap krijgt verder gestalte door aandeelhouders vanuit het gebied als deelinvesteerders uit te nodigen. Ook bewoners zouden een aandeel nemen in het Agropark, wat uniek is in Nederland. Het eigenaarschap van het Agropark wordt dan geworteld in de regio bij consumenten én producenten, in plaats van dat het gebied anoniem in handen van een of enkele investeerders komt. Bij de volgende groeifase van het Agropark kan dan aan de gemeenschap gevraagd worden welke ideeën voor de verdere ontwikkeling van het Agropark leven. Zo wordt het pioniersgehalte van de Noordoostpolder recht gedaan én levend gehouden. Het denken hierachter gaat uit van (maatschappelijke) opbrengsten in plaats van kosten; het is dus een omgekeerde redenering ten opzichte van de dominante denkwijze onder de agrariërs.

In de pijler C2C staan landbouw en energie centraal en worden reststromen benut en keten stoffenstromen geoptimaliseerd. Er wordt ingezet op de vervanging van fossiele brandstoffen voor vernieuwbare bronnen. Daarmee wordt ook een bijdrage geleverd aan de vermindering van CO₂ uitstoot.

Toch is de conclusie dat de overwegende oriëntatie 'economisch' gericht is. Sociale duurzaamheid is in de slotrapportage van fase 1 neergezet in de bijdrage door het Agropark aan de regionale economie (= economisch kapitaal) en aan de verbetering van concurrentiepositie. Verder wordt de acceptatie van bedrijven in de polder en daarmee de bedrijfscontinuïteit genoemd. 'De ondernemers uit de Noordoostpolder hebben de meeste affiniteit met het denken in efficiëntieverbetering en kostenverlaging' (De Wolf, 2011: 23 en 35). De uitwerking van de milieuaspecten volgt uit de suggestie van economische rentabiliteit, er is geen intrinsieke overweging richting de natuurlijke omgeving. Het denken vanuit kosten in plaats van waardecreatie en opbrengsten is een belangrijke voorwaarde voor het realiseren van een integraal Agropark in de Noordoostpolder.

De drie kapitalen worden beperkt verbonden. Aandacht voor het economische kapitaal is overheersend.

Bron: Attika

4.3.3 Is het verdienenmodel expliciet gemaakt?

Explicitering van het verdienenmodel is noodzakelijk om investeerders over de streep te trekken. Tot nu toe is vooral in termen van waardecreatie gecommuniceerd. In het kennisatelier wet- en regelgeving is expliciet door de projectleider van het Agropark aangegeven dat er grote behoefte is aan verdienenmodellen die de waardecreatie, kosten en opbrengsten van de twee pijlers inzichtelijk maken. De C2C energie pijler van het Agropark is wel doorgerekend (zie kader).

Er is een locatie nodig van 3 hectare. De investeringen bedragen zestien miljoen Euro, exclusief een ondergrondse hoge temperatuuropslag. Het rendement bedraagt Eur 700.000 per jaar, gebaseerd op 2 eurocent subsidie per KWh geleverde stroom en de warmteverkoop aan de Glastuinbouw.

Bron: de Wolf, 2011: 21

Het verdienenmodel van de energie benutting is doorgerekend, van de showcase en evenementenhal bij Emmeloord nog niet. Er is behoefte aan expertise over verdienenmodellen.

4.3.4 Is beschikbare kennis adequaat (bijv. best available technologies) georganiseerd, is er een leerproces?

In het proces is de leergeschiedenis gevolgd door de UvA. Ondernemers geven aan dat hun focus meer gericht is op de businesscase zelf dan het leerproces er omheen. De bezoeken aan andere Agroparken (Greenport Venlo en Agripark A7) sluiten aan bij de belevingswereld van de ondernemers. Ten aanzien van de energiepijler is gebruik gemaakt van kennis van TU Delft – Industriële ecologie.

Een van de projectleiders geeft aan dat er sprake is van een verschuiving van een technisch gerichte houding naar een inzicht dat het misschien ook anders, maatschappelijk gericht kan. Dat voelt aanvankelijk wat onwennig aan, maar er is onmiskenbaar sprake van bewustwording.

Het leerproces is georganiseerd vanuit TransForum. Kennis ten aanzien van ontwikkelingen elders is opgehaald. Technische expertise over systemen is via de technische universiteit ontsloten. Geleidelijk groeit de bewustwording over het belang van maatschappelijke ontwikkelingen voor de landbouw.

4.4 Waardeoriëntaties

4.4.1 In hoeverre is dierwelzijn onderdeel van het concept?

In dit Agropark is geen diercomponent voorzien. De acceptatie van intensieve veehouderij binnen de agrarische community in de Noordoostpolder is niet hoog.

Er is geen behoefte aan verbinding met grootschalige intensieve veehouderij.

4.4.2 Transparantie – openheid productieproces. Is het primaire proces ‘open’, volgbaar?

De positionering van de showcase en evenementenhal op het bedrijvenpark Tuinvallei is een uitdrukking van transparantie. Er komen jaarlijks vele tienduizenden bezoekers door het gebied die dit deel van het Agropark kunnen zien en beleven. De pijler die zich richt op primaire en logistieke processen is zichtbaar. De pijler met de showcase, evenementenhal, cash en carry zijn direct beleefbaar.

De feitelijke bedrijfsprocessen zoals de logistieke activiteiten of de vergister zijn niet toegankelijk.

Een pijler van het Agropark is direct beleefbaar (Showcase en Evenementenhal). Van logistieke functies is de buitenkant zichtbaar.

4.5 Proces

4.5.1 Transparantie over intenties, doelen en informatievoorziening

Het initiatief heeft een bidbook uitgebracht waarin de doelen en ambities zijn verwoord. De lijnen tussen agrariërs zijn kort en er is op verzoek bereidheid om het initiatief te bespreken. Er is afstemming met dorpsgemeenschappen, de

gemeente, de lokale ondernemers groep, de Rabobank en met voormannen uit de landbouw. Het werken aan duurzame landbouw wordt in de Noordoostpolder ook gestimuleerd via openbare activiteiten.⁹ Rapportages en studies zijn beschikbaar in pdf via internet.

Er is sprake van transparante intenties en relatief open informatievoorziening.

4.5.2 In hoeverre wordt er open geluisterd?

In de diverse bijeenkomsten is belangstellend geluisterd vanuit een specifiek agrarisch kader. De aandacht is daarbij gericht op de primaire productie, logistiek en verwerking. De interesse voor C2C als maatschappelijke en eventueel economische meerwaarde is aanwezig, maar komt toch op het tweede plan. 'We doen het want het is een voorwaarde voor de toekomst' is de overwegende houding. Deze oriëntatie maakt het moeilijker om de kansen te zien die in de community-component besloten liggen.

De ondernemers hanteren een frame waarin kostendenken en primaire productie centraal staat. Dit is een barrière voor het denken vanuit waardecreatie en opbrengsten.

4.5.3 Proceskwaliteit in termen van polarisatie, onderhandelingen, afstemming, dialoog?

De procesgang is sterk op de goede verhoudingen in de polder gericht. Het besef is aanwezig dat het in de verhoudingen van Emmeloord niet haalbaar is om solistisch te opereren. Tegelijkertijd wordt zakelijk ondernemersleef en pioniersgeest gewaardeerd. Er is vanuit andere agrariërs welwillendheid ten opzichte van het initiatief, waarbij ook 'bekeken wordt' wat er van gemaakt gaat worden om vervolgens eventueel aan te haken. De inzet van I. Meijer als spreekbuis en verbinder van uiteenlopende visies is een sterke zet omdat hij breed geaccepteerd wordt in de Noordoostpolder.

De community gerichtheid kan ook in zich hebben dat verstrekkende antwoorden op de zelf geformuleerde urgentie niet gegeven worden; ondernemers in het gebied kunnen elkaar ook in de ambitie remmen. Het risico van kleine stappen is dat het verderliggende doel niet gerealiseerd wordt. Keerzijde is dat het een praktische weg kan zijn om een Agropark feitelijk en al gaandeweg te starten.

De proceskwaliteit is gericht op afstemming en verwerving van draagvlak.

⁹ De Jonge Ondernemersraad van de Rabobank Noordoostpolder organiseerde in juni 2009 het project Polderfutura: Hoe ziet de polder eruit in 2042? Het winnende concept uit een groep van circa 100 deelnemers was dat in 2042 de Noordoostpolder één groot Agropark zal zijn, wat netto energie produceert.

4.6 Overige

In de ontwikkeling van dit Agropark valt op dat ideevorming, draagvlak onder initiatiefnemers, kennisontwikkeling een ruime bandbreedte heeft. Er wordt zowel een relatief technologische lijn van C2C energiedimensie uitgewerkt in studierapporten, als de verkenning van de meerwaarde van een evenementenhal nabij Emmeloord. Er worden afzonderlijke rapportages opgesteld waarvan de onderlinge samenhang niet altijd duidelijk is, mede omdat het om 'werk in ontwikkeling gaat'. Wat doorklinkt is dat een veronderstelde logica in de trits visie-operationalisering-realisatie in ieder geval niet lineair-volgtijdelijk tot stand komt, maar in- en uitzoomend, waarbij alle ingrediënten steeds op hun merites bekeken wordt.

4.7 Conclusie Agropark Noordoostpolder

De aanpak in de Noordoostpolder draagt de charme van gaandeweg ontwikkelen. Tegelijkertijd brengt deze handelwijze het risico mee dat alleen die ideeën worden opgepikt die dicht bij de huidige beleving en activiteiten staan. Daardoor zou de synergie van een groter geheel en daarmee de maatschappelijke meerwaarde beperkt blijven. De kernopgave is immers om innovatieve antwoorden te vinden op de snel en sterk veranderende maatschappelijke omgeving. *Die antwoorden worden niet gevonden in dingen beter doen, maar in betere dingen doen.*

Het discours van waaruit geopereerd wordt is een combinatie van een agri-industrieel en agri-ruraal discours. Vanuit hun pioniersgeest laat de ondernemersgroep zich wel aanspreken op de maatschappelijke kansen voor vermaatschappelijking van landbouw, maar tegelijkertijd geven zij aan daar niet zelf invulling aan te zullen geven. Er wordt sterk vanuit en met mensen vanuit de polder gewerkt. Uitgaande van dit sociaal kapitaal mag verwacht worden dat het Agropark NOP het in zich heeft om het maatschappelijke gezicht van de landbouw inhoud te geven op een economisch vitale wijze. De actuele gerichtheid op C₂C en de benutting van reststromen is gedreven door efficiency en kostenbeheersing en 'omdat het nu eenmaal van ons gevraagd wordt'.

Er is met andere woorden (nog) geen duurzaamheidhouding die uitgaat van een intrinsiek streven naar duurzame landbouw, maar een reactie op een opgelegde noodzaak.

5 Conclusie Vergelijkende analyse Agroparken

5.1 Inleiding

Agroparken zijn een invulling van het streven om tot een economisch vitale en duurzame landbouw te komen. Dit vraagt om systeeminnovatie (Van Latesteijn en Andeweg, 2011). De systeeminnovatie van de landbouw is van belang omdat de *licence to Produce*, de *license to Sell* en de *licence to Operate* aan de orde is. Er spelen tenminste vier lock ins: de volksgezondheid, het landschap en de regionale eigenheid, het dierbeeld en het beeld van het agrarisch bedrijf. In deze studie naar Agroparken in Nederland zijn drie cases vergeleken op vier kritische ankerpunten. De relevantie van deze ankerpunten is dat ze tezamen een indicatie vormen voor de maatschappelijke acceptatie van Agroparken.

Agroparken hebben een fysieke component en raken aan de mentale beelden over landbouw. De fysieke component betreft de plek, de schaal, de activiteiten, de hoogte van gebouwen en het materiaalgebruik - de ruimtelijke inpassing en de relatie met de regionale eigenheid. De mentale component betreft het dierbeeld en het agrarisch bedrijfsbeeld; de opvattingen over het houden van dieren en hoe een agrarisch bedrijf er uit ziet.

De feitelijke praktijk van de moderne landbouw in Nederland is er overwegend een van gespecialiseerde, hoogproductieve bedrijven met kapitaalsintensieve, niet-grondgebonden sectoren zoals glastuinbouw en intensieve veehouderij. Dit wil echter niet zeggen dat het beeld van hoe landbouw zou moeten zijn hierop aansluit. Deze misfit is een belangrijke bron van vervreemding. Teneinde de *licence to Produce*, de *license to Sell* en de *licence to Operate* te borgen dient de misfit opgelost te worden. Uitgangspunt is dat daarvoor geen vaste receptuur is te geven. Via het uitproberen van meerdere wegen kan gezocht worden naar een maatschappelijke optimum. Dit omvat zowel de weg naar schaalvergroting en industriële landbouw die produceert voor de West Europese metropolen als de weg naar lokaal georiënteerde landbouw met hoge toegevoegde waarde van streekeigenheid en inbedding in het regionale sociale en landschappelijke weefsel. Hiervoor is fysieke en mentale experimenteerruimte nodig.

De vraagstelling voor de vergelijkende studie luidt: *Hoe vullen Agroparken in Nederland de kritische ankerpunten ruimte, kennis, waardeoriëntatie en proces in? Welke mogelijkheden zijn er voor de vergroting van de maatschappelijke kansruimte voor Agroparken? Welke concrete mogelijkheden ter verbetering van de maatschappelijke acceptatie is er, wie zou er dan actie moeten ondernemen?* In dit hoofdstuk worden deze vragen beantwoord.

Agroparken zijn er in varianten, die in hoofdstuk 1 zijn beschreven. De bijbehorende waardepropositie varieert van een efficiëntieslag bij de sterk op techniek gerichte landbouw vanuit een industriële benadering, tot een invulling van Agroparken waarbij rurale landbouw en het landschap hand in hand gaan en waarbij de relatie met het gebied een evidentie is.

De waardering van Agroparken staan in verband met drie discoursen die ten aanzien van landbouw worden onderscheiden (Frouws, 1998, Hermans et al. 2010).

a. Het agri-industrieel discours. Grootschaligheid, verhoging van de productie, intensiteit en de inzet van nieuwe technologie vormen de kern van dit discours. Landbouw is voornamelijk een gestandaardiseerde *economische* activiteit. *b. Het agri-ruralistische discours.* Boeren vervullen hierin een rol als hoeder van het agrarisch cultuurlandschap. Zij zijn verbonden met het gebied en zijn drager van traditionele waarden zoals vakmanschap. Landbouw is voornamelijk *plaats-gebonden voedselproductie*. *c. In het post-productivistische discours* is het accent verschoven van het platteland als productiegebied naar een decor voor stedelijkheid. De waarden van dierenwelzijn, streekeigenheid en kwaliteit nemen daarbij in belang toe. Het platteland biedt *rust en ruimte* aan stedelingen.

Agroparken bestaan uit *bepaalde activiteiten* op een *bepaalde plek*. En omdat vanuit de discoursen uiteenlopende waarden over activiteiten en de plek centraal worden gesteld, zijn zowel bijval als verzet hun deel. Belangrijk is om vast te stellen dat het landelijk gebied en landbouwactiviteiten in maatschappelijk opzicht *betwist* zijn. Lange tijd lagen de beelden over landbouw en de ruimtelijke plaats op wat platteland werd genoemd in elkaars verlengde. De periode dat stedelijkheid en landelijk gebied parallelle meekoppelende belangen hadden ligt achter ons (VROMRaad, 2011).

In de inleiding zijn vier ankerpunten onderscheiden. De relevantie van de kritische aandachtspunten is dat ze een overbrugging vormen tussen de discoursen.

1. Ruimte. Hierin komt de oriëntatie van het Agropark aan de orde. Is dat meer technisch dan wel groen gericht? Welke rol spelen landschap en ruimtelijke kwaliteit bij het concept? Dit raakt de spanningsboog tussen opvattingen over productiviteit en de natuurlijke omgeving.

2. Kennis. Wordt kennis toegepast over het verbinden van de drie kapitalen economie, ecologie en sociaal cultureel, waardecreatie en verdienmodellen,

recente technologieën? Is er sprake van een georganiseerd leerproces? Naarmate het lukt om de kapitalen te integreren is de herkenning van de meerwaarde voor diverse partijen groter. Het expliciteren van de waardecreatie en de economische haalbaarheid maakt hier deel van uit. De transitie naar een duurzame landbouw is onlosmakelijk verbonden met leren op systeemniveau. Het gaat er immers om te leren betere dingen te doen, niet om dingen beter te doen.

3. Waarden. Is het primaire proces transparant, hoe wordt omgegaan met volksgezondheid en dierwelzijn? Volksgezondheid en dierwelzijn betreffen fundamentele opvattingen over de gezondheidsrisico's die samenhangen met landbouw en over het omgaan met levende dieren. De zorgen over gezondheidsrisico's komen voort uit onder andere de sterfgevallen ten gevolge van de Q-koorts en het inzicht dat mutaties van bacteriën geen kwestie van beheersbare hygiëne is, maar simpelweg van tijd. Naarmate een Agropark zorgvuldig omgaat met zorgen op deze punten kan de acceptatie toenemen.

4. Proces. Wat is de proceskwaliteit in termen van polarisatie, onderhandelingen en dialoog? Zorgvuldigheid en openheid zijn de weg naar verbinding van waarden (Scharmer, 2010). Alleen als goed verstaan kan worden wat de ander wil en waarom dat belangrijk is, kan besproken worden welke mogelijkheden er zijn om tot synergie of integratie te komen. Wanneer de proceskwaliteit laag is ontstaat makkelijk een sfeer van wantrouwen en geslotenheid, een gerichtheid op het eigen gelijk en het steun zoeken bij medestanders.

Drie cases

De onderzochte cases zijn het Nieuw Gemengd Bedrijf in Horst aan de Maas, het Bio Park Terneuzen-Gent en het Agropark Noordoostpolder. Onderzocht is in hoeverre de cases tegemoet komen aan de vier kritische ankerpunten.

5.1.1 Samenvattend overzicht

De bevindingen over de kritische ankerpunten zijn in een overzichtstabel bij elkaar gebracht. Deze is als bijlage bijgevoegd. De tabel biedt een compact overzicht. Hierdoor gaat noodzakelijkerwijs relevante informatie over de casussen verloren. Voor de uitgebreidere informatie wordt verwezen naar de afzonderlijke hoofdstukken. Hieronder worden de gedeelde noemers en bijzonderheden genoemd.

Ankerpunt Ruimte

Technische oriëntatie

De Agroparken hebben allen een technische oriëntatie met milieuwinst als duurzaamheidsbijdrage. Alle Agroparken beogen hiermee de eco-efficiëntie vergroten. De ingezette techniek sluit aan bij Best Available Technology. Als voorbeeld kan het NGB worden genoemd, waar het gebruik van luchtwassers is voorzien die op het moment van aanvraag milieuvergunning nog niet in de VROM-lijsten waren opgenomen. In Biopark Terneuzen wordt een

energieconversiepark voorzien dat gebruik maakt van de Best Available Technology. Aan weerszijden van de grens is het vooralsnog louter mogelijk eerste generatie biobrandstoffen (uit voedsel) te produceren en af te zetten.

De gerichtheid op eco-efficiency sluit aan bij het kostengericht denken onder de initiatiefnemers. Een voorbeeld hiervan is de sluiting van ketens in de glastuinbouw. Omdat energie een grote kostenpost vormt ligt het voor de hand om te kijken naar vermindering van die kosten c.q. om reststromen te verwaarden. In de Noordoostpolder wordt dat gedaan door restwarmte te benutten voor de droging van bollen en of levering van warmte aan huizen. Bij het NGB kan slachtafval en mest via een vergister worden omgezet in energie. In Terneuzen wordt gebruik gemaakt van bijvoorbeeld pijpleidingen om warmte uit te wisselen tussen het glastuinbouwgebied en de biobrandstofproducenten. Daarnaast wordt ook afvalwater gezuiverd en terug in het systeem gebracht.

Conclusie

De conclusie is dat de onderzochte Agroparken er in slagen om ketens in technische zin te sluiten en reststromen te benutten en energie op te wekken. Dit biedt economische (kostenreductie en fiscale voordelen) en milieukundige voordelen ten opzichte van de gangbare praktijk.

Landschap

Landschap is bij het NGB functioneel benaderd. De impact van de nieuwe bedrijven op de omgeving is een afgeleid vraagstuk. Er is in opdracht van de gemeente een landschapsplan en een stedenbouwkundig ontwerp opgesteld. Een initiatiefnemer van het NGB gaf desgevraagd aan beslist niet op een industrieterrein te willen zitten, ook niet als dat nog efficiënter zou zijn of meer milieuwinst zou opleveren. 'Ik ben een agrariër en werk met levende dieren. Mijn bedrijf hoort op het platteland, mensen moeten daar langs kunnen fietsen.'

Bij het Agropark Noordoostpolder is vormgeving en landschap nog niet aan de orde. De gemeente kijkt mee vanuit het kader van de structuurvisie en houdt bij de formulering van het bestemmingsplan rekening met een mogelijk Agropark. De ondernemers gaan uit van de gedachte dat de polder een productielandschap is. De landschappelijke karakteristiek van het kavel-huis-erf ritme in de polder wordt niet direct een maatschappelijke waarde toegekend.

In Terneuzen wordt niet gewerkt met kunstlicht. Echter, in het beginstadium was er wel enige weerstand tegen een nieuw glastuinbouwcomplex. Immers, een dergelijk groot complex zorgt voor de nodige horizonvervuiling. Uiteindelijk is de ontwikkeling van het glastuinbouwgebied makkelijk de raad van de gemeente Terneuzen gepasseerd met 33 stemmen voor en 1 tegen. Het ontbreken van een dierencomponent in het cluster vergemakkelijkt de acceptatie van een dergelijk agropark (Smeets, 2009).

Conclusie

De relatie met het landschap heeft beperkte aandacht bij de onderzochte Agroparken. De mogelijkheden om de relatie landbouw-landschap tot meerwaarde te brengen (zoals De Keukenhof Lisse 700.000-900.000 bezoekers per jaar) is bij de onderzochte Agroparken niet in beeld.

Ankerpunt Kennis

Welk maatschappelijk probleem lost het Agropark op?

De initiatiefnemers van het NGB stellen bij te dragen aan de voedselzekerheid voor de Europese metropolen.

Bij het Agropark Noordoostpolder geeft de invulling van het Agropark geen direct antwoord op de gebiedsurgenties. De eerste pijler van het Agropark vult dit - deels- in via de beleefbare landbouw middels de cash and carry en evenementenhal en met de continuïteit van de pioniersgeest om dit in te vullen. Deze pijler van het Agropark staat tegelijkertijd het verst af van de beleving van de ondernemersgroep.

Het maatschappelijke probleem dat ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van het glastuinbouwproject in Terneuzen betreft de ijle economische structuur van de provincie en de wens om de economie op duurzame wijze te versterken. Daarbij gaat specifieke aandacht uit naar de revitalisering van de regionale arbeidsmarkt. Economische motieven bepalen ook de Gentse ontwikkeling. Uiteindelijk dragen beide initiatieven ook bij aan de maatschappelijke wens om klimaatneutraal te produceren en het klimaat te sparen. Een mondiaal probleem met regionale impact op de economie.

Conclusie

De initiatiefnemers van de Agroparken verwoorden beperkt welk maatschappelijk probleem zij beogen op te lossen. Het zelfbeeld wordt als uitgangspunt genomen, zonder te toetsen hoe de voorgenomen activiteiten aansluiten op maatschappelijke beelden. Wanneer er discussies spelen over volksgezondheid en dierwelzijn zoals bij het NGB is een dergelijke zelfreferentie problematisch. De bewijslast van de meerwaarde van het NGB wordt daarmee kritisch.

Duurzaamheid vanuit drie kapitalen

Het economisch en het ecologisch kapitaal worden in alle onderzochte Agroparken verbonden. Ze leveren dan ook allen een bijdrage aan het milieu. Gebleken is dat het NGB milieuvriendelijker is dan gangbare agrarische bedrijven in Nederland (Kool et al., 2007).

Naast het economisch en het ecologisch kapitaal is het sociaal-cultureel kapitaal onderdeel van duurzame ontwikkeling. Hoe scoren de Agroparken hierop? In een van de kennisateliërs is een van de initiatiefnemers gevraagd wat het NGB concreet biedt aan de huidige kern Grubbenvorst. Het antwoord was 'werkgelegenheid'. Het punt is echter waarom nu net deze werkgelegenheid past bij het eigene van Grubbenvorst. De verbinding met de sociale dimensie is bij het NGB niet gelegd.

De verbinding met het sociale kapitaal is bij Agropark Noordoostpolder aanwezig in het gegeven dat met lokale ondernemers wordt gewerkt, die gevoel hebben voor de ontstaansgeschiedenis van de polder en uitgaan van de onderlinge verhoudingen. De sociaal sterke I. Meijer is als procesbegeleider een personificatie van het gevoel voor die verhoudingen. Het sociaal kapitaal heeft ook een kant van 'beleefbare landbouw' voor diegenen die wel in de polder wonen en leven, maar niet zelf agrariër zijn. Dit is uitgewerkt in de pijler logistiek, handel en showcase en evenementenhal. De ondernemersgroep heeft aangegeven hier de minste affiniteit mee te hebben (de Wolf, 2011).

Werkgelegenheid is de grote aanjager van de ontwikkelingen van het grensoverschrijdende agropark Gent-Terneuzen. De maatschappelijke weerstand was – waarschijnlijk wegens het ontbreken van een dierencomponent die automatische weerstand genereert – relatief gering. Dat betekent echter niet dat deze ontwikkelingen passen binnen het eigene van het grensoverschrijdende gebied. Dat een deel van de biobased ontwikkelingen binnen de havengebieden plaatsvinden van Terneuzen en Gent heeft echter wel tot gevolg dat steeds verder wordt geïndustrialiseerd in een reeds geïndustrialiseerd gebied. Dat maakt mogelijke horizonvervuiling minder merkbaar. In de toekomst zou verder onderzoek gedaan moeten worden naar de sociaal-culturele component van de ontwikkelingen aldaar.

Conclusie

De conclusie is dat de relatie met het sociale kapitaal bij de Agroparken nagenoeg een blinde vlek is. 'Richt een nieuw, groot agro-industrieel terrein ten noorden van Venlo in' aldus Smeets, medeontwerper van het Agroparkconcept. Hij betrok de stelling dat Venlo een goede vestigingsplaats is voor grootschalige intensieve glastuinbouw met enkele megastallen voor intensieve veehouderij. 'Om ruimte te maken is de verplaatsing van enkele huizen in Grubbenvorst tot en met het hele dorp noodzakelijk, aldus Smeets. Hij verwacht grootschalig verzet door de inwoners, maar dan kan de zogenoemde Nimby-procedure worden toegepast, zei hij' (www.horst.sp.nl/bericht-28-09-2008).

Een dergelijke gedachtegang laat een identificatie met een industriële opvatting van landbouw zien en geeft tegelijkertijd blijk van weinig zicht op de sociale dimensie van landbouw en de eigenheid van de plek. Smeets heeft later overigens aangegeven zijn uitspraak te betreuren.

De evaluatie door TransForum van het NGB-proces vermeldt dat *'niet zozeer de techniek het knelpunt is bij innovatieve projecten maar veel meer de maatschappelijke inbedding*. Om de dialoog met de directe omgeving goed te kunnen voeren is het van belang een verhaallijn te hebben. TransForum had bij het samenstellen van het consortium strakker kunnen sturen op aandacht voor de maatschappelijke inbedding en inbreng vanuit sociologische disciplines.' (Transforum, 2009: 5)

Bij het Agropark Noordoostpolder is in een workshop gevraagd in hoeverre de ondernemers duurzame landbouw daadwerkelijk ambiëren of dat dit als een noodzakelijke voorwaarde wordt ingevuld. Het antwoord was volstrekt helder: 'als het niet zou hoeven deed ik het niet.'

Systeemleren

Landbouwtransitie veronderstelt het leren op systeemniveau. Gelet op de relatief sterke gerichtheid op techniek en kosten van initiatiefnemers, is de verwachting dat het moeilijk is om de stap naar maatschappelijke gerichtheid volledig te zetten. Er zijn wel indicaties dat bewustwording als leerproces aan de orde is. Een projectleider van het Agropark Noordoostpolder geeft aan dat gaandeweg het proces inzicht is gegroeid wat de maatschappelijke inbedding van landbouw kan betekenen. Overigens worden hierdoor in de Noordoostpolder nog geen andere keuzes gemaakt. Tegelijkertijd is het begrijpelijk om bij de start van een onbestemd avontuur vooral met gelijkgestemden op te trekken.

In evaluaties van het NGB is vastgesteld dat op bezwaren werd gereageerd vanuit het eigen frame (Horlings, et al, 2010; Termeer, 2009). Zorgen van burgers werden benaderd met feitelijke informatie. Geconstateerd is ook dat de institutionele omgeving (overheden, kennisinstellingen) positief stond tegenover het initiatief. Mede hierdoor werd het voor de lokale overheid moeilijk om een neutraal afwegende gezagsrol te vervullen. In pogingen om de maatschappelijke spanningen niet te laten escaleren zijn diverse aanvullende studies uitgevoerd. De lokale actiegroep reageerde op deze situatie met aanhoudend wantrouwen. De ondernemers op hun beurt hebben een tijd lang actief getracht te communiceren naar de lokale bevolking door deel te nemen aan bijeenkomsten en daar hun verhaal te doen. Zij hebben de opgave om een in hun ogen nationaal debat te voeren als te groot ervaren en besloten om vanaf de start van de vergunningaanvraag zich terug te trekken.

Houding ten opzichte van maatschappelijke inbedding

Eén mogelijke houding ten opzichte van de sociale omgeving van een Agropark is om deze omgeving 'mee te nemen' om datgene wat je eigenlijk wilt geaccepteerd te krijgen. Een andere houding is om de maatschappelijke inbedding daadwerkelijk te integreren. Wanneer dat de houding is is ook geleerd om de waarden van andere partijen te onderkennen en te erkennen.

Conclusie

De conclusie is dat de drie onderzochte Agroparken vooralsnog kwetsbaar zijn op de maatschappelijke oriëntatie. Het systeemleren op dit punt is van belang en zou verder gestimuleerd en georganiseerd kunnen worden. Gebeurt dit niet dan blijft de misfit bestaan als bron van potentiële fricties.

Waardecreatie en verdienmodel

In alle drie de cases is kostenreductie een centraal thema. Er wordt relatief weinig over opbrengsten gesproken. Het denken in termen van kosten is overheersend. In het Agropark Noordoostpolder zijn twee pijlers uitgewerkt. Het bleek mogelijk de energiepijler te kwantificeren. Voor de eerste, meer maatschappelijk gerichte pijler, ontbrak de kennis om verdienmodellen te vullen. Hierdoor is de overtuigingskracht die uitgaat van het verdienmodel kwetsbaar.

Hoewel in het Agropark Gent-Terneuzen kostenreductie een bepalend item is, mag niet vergeten worden dat producenten van biobrandstoffen grote risico's lopen met de bouw van bioraffinaderijen. Immers, onder de druk van een dalende prijs van olie in het jaar 2010 en een stijgende prijs van voedsel, is bijvoorbeeld de biodieselfabriek van Rosendaal Energy failliet verklaard. Het investeren in biobrandstoffen vergt daarom een lange termijnvisie die uitgaat van opbrengsten op termijn.

Conclusie

Het denken in termen van kosten brengt de aandacht van initiatiefnemers naar kleine, haalbare stapjes, dicht bij het bekende. De waardecreatie is dan navenant beperkt en neigt naar dingen beter doen in plaats van betere dingen doen.

Ankerpunt waarden

Dierwelzijn

Bij het NGB is dierwelzijn onderdeel van het concept. De verkorting van de keten maakt dat minder transportbewegingen nodig zijn, wat bijdraagt aan dierwelzijn in vergelijking tot gangbare bedrijfsvoering. Deze bijdrage aan dierwelzijn is onvoldoende om tegenstanders van megastallen te overtuigen. Dit heeft te maken met fundamentele verschillen in beelden over dieren. Het risico bestaat dan ook dat de kritiek op het NGB blijft.

In het Agropark Noordoostpolder is een diercomponent aanwezig in de vorm van mestleveranties vanuit een lokaal koeienbedrijf aan de bio vergister. Dierwelzijn speelt hierbij geen rol.

Dierwelzijn speelt geen rol in het Agropark Gent-Terneuzen.

Volksgezondheid

Volksgezondheid is een twistpunt bij het NGB. De kans op verspreiding van de MSRA bacterie wordt klein geacht. Hier tegenover staat dat de concentratie van grote aantallen dieren leidt tot 'een relatief kleine kans op een absoluut grote ramp' (RAD, 2008).

Huisartsen uit Grubbenvorst hebben zich opgeworpen als spreekbuis en bepleiten aandacht voor de eventuele gezondheidsrisico's van intensieve veehouderij. Door de regionale GGD is een rapport opgesteld over volksgezondheidsrisico's dat op stevige kritiek vanuit de huisartsen stuitte (Horlings et al., 2010).

Conclusie

De maatschappelijke opinie is dat volksgezondheid buiten onderhandelingen staat en simpelweg gewaarborgd dient te zijn. De ervaringen met de Q-koorts en MSRA-bacterie maakt Agroparken kwetsbaar voor discussies over volksgezondheid.

Transparantie

Het NGB heeft het voornemen dat het bezoeken van de bedrijven op afspraak mogelijk is. Het primair productieproces is in die zin toegankelijk en transparant.

Bij Agropark Noordoostpolder is de eerste pijler via de showcase en evenementenhal direct beleefbaar. In Terneuzen is een voorlichtingscentrum en een opleidingskas gerealiseerd om informatie te verstrekken over het werken in de kas. Vanuit onder meer de Universiteit Gent wordt op symposia, congressen en beurzen informatie verstrekt over de werking van biobrandstoffen, waaronder het effect op de motor van de auto.

Van alle Agroparken zijn rapporten, analyses, SWOT-overzichten, verslagen en evaluaties beschikbaar via diverse internetbronnen.

Conclusie

De beschikbaarheid van informatie en openheid in contacten zijn overwegend goed. De activiteiten zelf zijn binnen de grenzen van bedrijfsvoering toegankelijk en zoals in de Noordoostpolder zelf direct beleefbaar. Dat is positief voor de acceptatie van Agroparken.

Ankerpunt Proces

Bij het NGB is er sprake van openheid over de intenties en bereidheid om de doelen toe te lichten. De ondernemers hebben bij diverse publieke bijeenkomsten pogingen gedaan om over te dragen wat zij willen, waarom zij dat willen en hoe dat er in de praktijk uit ziet. Tegelijkertijd is er een neiging tot afscherming -

althans gedurende de planologische procedure- voor de potentiële impact van maatschappelijke discussies op de vergunningverlening. Die neiging is begrijpelijk omdat in eerdere fase de bestuurlijke reactie op lokaal niveau op het maatschappelijk verzet heeft geleid tot aanvullende eisen. Het is wrang te noemen dat diezelfde eisen niet gesteld zijn aan intensieve veehouderijen die in dezelfde periode uitbreiding hebben aangevraagd en die géén milieuwinst boeken. Het zich in communicatief opzicht terugtrekken vergroot de kwetsbaarheid en verhoogt de bewijslast: 'zie je wel, ze hebben iets te verbergen.'

Bij het NGB is er duidelijk sprake van botsende beelden van ondernemers en maatschappelijke partijen over landbouw. Beide groepen luisteren selectief vanuit hun eigen discours. Dit blokkeert het zoeken naar verbindingen.

De initiatiefnemers van het Agropark Noordoostpolder zijn transparant in hun intenties en hanteren een open informatievoorziening. Ideeënvorming over een Agropark is mede ingezet vanuit een ondernemerscompetitie die vanuit de Rabobank gefaciliteerd is. Het open luistervermogen is beperkt, noch georganiseerd via contrageluid binnen het project. Ondernemers luisteren selectief naar omgevingssignalen en filteren uitgaande van hun eigen discours. In de Noordoostpolder is de proceskwaliteit gericht op afstemming en verwerving van draagvlak. Het gevoel voor de sociale verhoudingen is sterk ontwikkeld. Een open vraag is of dit de toelating zal belemmeren van nieuwe spelers die de maatschappelijke waardecreatie invulling willen geven.

In het Agropark Gent-Terneuzen worden geen doekjes gewonden om de intenties van de initiatiefnemers. De economie dient gerevitaliseerd te worden op een dusdanige wijze dat wordt vertrokken vanuit de krachtsectoren in Zeeuws-Vlaanderen en Gent. Het gaat hierbij om havengerelateerde activiteiten als logistiek, chemie en de Zeeuwse landbouw. De mededeling vanuit de initiatiefnemers: *'We vinden het niet altijd leuk, maar we hebben het wel nodig'*, is daarin uitermate duidelijk. Hoewel duidelijkheid een wijze van open informatievoorziening betreft, wil dit niet zeggen dat een dergelijke ontwikkeling ook vanuit het lokaal maatschappelijk-culturele Umfeld wordt ondersteund.

Conclusie

De proceskwaliteit bij de onderzochte Agroparken varieert. De botsende beelden bij het NGB hebben geleid tot een vertrouwensbreuk tussen partijen. Dit heeft geen positieve uitstraling naar andere Agroparken. De relatie die in de media is gelegd met een nationaal debat over megastallen heeft tot een voor de ondernemers onoplosbare situatie geleid.

5.1.2 Conclusies uit de kennisateliers

1. Wet en regelgeving

Natuurbeschermingswetgeving en saldering in het kader van Agroparken

Het samenvoegen van bedrijven kan de uitstoot van schadelijke stoffen verminderen door de toepassing van nieuwe technieken. Dat kan tegelijkertijd op een nieuwe locatie toch nog een uitstoot veroorzaken, wat in het geval van een nabijgelegen natuurgebied niet mag. Dit speelt bij het NGB en het nabijgelegen Nationaal Park Maasduinen. Natura 2000 is wat dat betreft 'strak in de leer' ingevuld.

Boter op ons regelhoofd

De Europese richtlijn luchtkwaliteit schrijft een lichtere norm voor dan de Nederlandse vertaling daarvan. De Nederlandse rijksoverheid maakt het zichzelf in dit opzicht onnodig moeilijk.

Ruimte in de regelgeving

Er is ruimte om innovatieve ruimtelijke ontwikkelingen te versnellen via o.a. de crisis- en herstelwet. Specifieke mogelijkheden voor Agroparken moeten nader worden uitgewerkt.

Een geopperde mogelijkheid is grenzen te stellen aan de doorlooptijd van initiatieven. Nu is er sprake van 'bewegende' doelen. Je blijft dan als initiatiefnemer aanpassen. Een suggestie is om maximaal 2 jaar een maatschappelijk debat te voeren. Er wordt vervolgens een letter of intent gesloten tussen overheid en ondernemers. Tussen de diverse procedures wordt een salderingssysteem toegepast, zodat het initiatief niet alsnog kan blokkeren op de laatste vergunning en de laatste percentages. Een praktijkvoorbeeld is AFC Steenberghe, waar de gemeente een intentieovereenkomst heeft getekend die bindend is, ook als er eventueel een nieuw college komt met andere opinies. Dat biedt duidelijkheid voor ondernemers.

Agroparken zijn ontwikkelingen met grote complexiteit. Kleine gemeenten hebben de expertise niet om dat te begeleiden. Kan wetgeving een hogere bestuursautoriteit aanwijzen voor alle procedures? Naar analogie van de aanleg rijkswegen, zijn grote ruimtelijke ontwikkelingen neer te leggen bij een geëigende bestuursautoriteit, het is mogelijk om te werken met een 'rijksinpassingplan'.

Overigens kunnen de Europese richtlijnen hiermee niet versoepeld worden. Bij het zogenaamde 'Bubble concept' gaat het om de gedachte dat inrichtingen één gezamenlijke milieucirkel krijgen in plaats van drie afzonderlijke. Je kunt dan procedures versnellen (gesuggereerd is tot 2/3 jaar), keuzes maken t.a.v. locatie (bijvoorbeeld Agropark op industrieterrein). Hoogovens IJmuiden is in feite een

voorbeeld hiervan. Bij de keuze voor Bubble concept krijg je er wel iets bij, n.l. iets van een constructie die lijkt op parkmanagement of vereniging van eigenaren, om bij vertrek van een deelnemer geen continuïteitsbreuk te hebben.

2. Politiek bestuurlijk

De rol van de overheid staat centraal tijdens dit kennisatelier. Van alle uitgenodigden kwamen er geen bestuurders af op de uitnodiging om te discussiëren over dit aspect van agroparkontwikkeling. Ook werden geen vertegenwoordigers gestuurd. Dit heeft tot gevolg gehad dat een enigszins eenzijdig debat is gevoerd waarbij sommige visies van bijvoorbeeld ondernemers niet konden worden onderschreven of ontkracht door de betrokken bestuurders. Echter, het toont wel dat agroparkontwikkeling – en dan met name het NGB – een proces behelst dat enorm complex en kwetsbaar is. Tevens toont het dat het proces niet geheel open is.

Uiteindelijk is het politiek bestuurlijke debat ook verworden tot een waardedialoog, die zich vooral richtte op de ontwikkelingen binnen het NGB. Verschillende bestuurders hebben leiderschap getoond door vierkant te gaan staan achter de ontwikkeling van de agroparken in casu. De verbindende functie tussen ondernemers en maatschappij is echter niet vervuld door de overheid, waardoor een sterke polarisatie van voor- en tegenstanders werd bewerkstelligd. Hierdoor konden verschillende patstellingen niet worden doorbroken. In het geval van het NGB was er bijvoorbeeld sprake van een duurzame productievorm, die door de ondernemers als zodanig ook werd gecommuniceerd aan omwonenden.

Economische motieven zijn tevens gebruikt om het NGB te 'vermarkten'. Dit heeft echter totaal geen invloed gehad op de visie van bijvoorbeeld belangengroeperingen die dierenwelzijn hoog in het vaandel hebben staan.

Geconcludeerd kan worden dat het politiek bestuurlijke atelier niet tot extra inzichten heeft geleid over het politiek bestuurlijke proces dat de ontwikkelingen van agroparken sterk beïnvloedt. In de toekomst dient additioneel onderzoek te worden verricht naar dit aspect van agroparken, aangezien het politieke Umfeld een zeer belangrijke spil is in de totstandkoming van (maatschappelijk geaccepteerde) agroparken.

3. Waardeoriëntaties

In het kennisatelier waarden zijn de voor- en nadelen van Agroparken geïnventariseerd.

Voordelen	Nadelen
Verkorting van de keten, schakels van de keten op 1 locatie	Risico voor de volksgezondheid, geurhinder, belasting van het milieu.
Gesloten kringloop van stoffen en energie	Onduidelijkheid wie de eigenaar is, gebrek aan zeggenschap (ondernemer en burger)
Gaat versnippering tegen door ruimtelijke concentratie van intensieve veehouderij	Aantal dieren en risico's van concentratie
Dwingt tot discussie wat bijdraagt aan de maatschappelijke bewustwording	Gecomplceerde keuzen als gevolg van maatschappelijk protest
Bedrijfsconcept dat bijdraagt aan het anders denken over groei van de productie	Vergt veel vreemd vermogen
Efficiëntie: meer productie met minder input per eenheid product	Beelden over dierenwelzijn cultureel bepaald. De context is bepalend, wat de discussie lastig maakt
Door concentratie mogelijkheden voor extensivering van de productie elders	Nieuw concept vergt een systeemsprong wat spanning oproept qua management (expertise mix, nieuwe expertise) als bestuurlijk
Bijdrage aan voedselzekerheid	Schaal leidt tot dier als productie eenheid en sluit niet aan bij de menselijke maat
Transparantie in de keten en traceerbaarheid van producten	Ontwrichtend voor de regionale economie
	Versmalt het duurzaamheids denken, het is een technische invulling

Vervolgens is aan de hand van thema's het gesprek gevoerd. De conclusies daarbij waren de volgende.

Agroparken worden teveel gezien vanuit een technisch moderniserings- en duurzaamheids discours. De discussie hierover zou op waarden niveau moeten worden gevoerd vanuit een integraal duurzaamheidsperspectief. Maatschappelijke weerstand zit met name in de combinatie van intensieve veehouderij, de grote schaal en clustering van sectoren. De mogelijkheden van clustering op kleinere schaal verdient.

Gelet op ervaringen met de besluitvorming rond Agroparken is of lokale overheden wel adequaat hierover kunnen beslissen, mede omdat bestuurders deel uitmaken van een sociaal netwerk en de complexiteit van informatie. Concentratie van intensieve veehouderij kan elders ruimte scheppen. Voer de discussie over ruimtelijke verevening op nationaal niveau.

Een uitdaging is om te komen tot wederkerigheid op gebiedsniveau. Kunnen Agroparken producten en diensten leveren die ten goede komen van de bevolking en zo de lokale inbedding van het bedrijf versterken?

5.1.3 Slotconclusie: leren betere dingen te doen

In deze paragraaf wordt ingegaan op de vraag *Welke concrete mogelijkheden ter verbetering van de maatschappelijke acceptatie is er, wie zou er dan actie moeten ondernemen?*

Volksgezondheid is niet onderhandelbaar. De intensieve veehouderij heeft een slechte track record waar het gaat om dierziekten. Ziektekiemen muteren en gaan uiteindelijk over naar de mens. Het aanwezig zijn van een risico impliceert dat het risico ook kan optreden. Het aantonen van causale relaties tussen intensieve veehouderij en volksgezondheid is moeilijk en vraagt veel expertise (Heederik et al, 2011; Greger en Koneswaran, 2010; Kornalijslijper et al, 2008).

Om innovatieruimte Agroparken als vorm van landbouwtransitie maatschappelijk geaccepteerd te krijgen is het nodig dat er 1. duidelijkheid bestaat over de volksgezondheidsrisico's van landbouwactiviteiten en 2. de relatie volksgezondheidsrisico en de economie van landbouw in verband worden gebracht, zodat een antwoord gegeven kan worden op de vraag in hoeverre de risico's van landbouwvormen maatschappelijk geaccepteerd worden. De rijksoverheid kan een dergelijke dialoog organiseren, bestaande uit een opdracht vanuit EL&I, Ruimte en Infrastructuur en Volksgezondheid. De rijksoverheid kan een monitor laten opstellen om periodiek de maatschappelijke opvattingen te peilen. Werk als Agroparken volledig en open mee aan volksgezondheidsonderzoeken. Het imago van de gehele sector heeft hier belang bij.

Innovatieruimte Nederlandse landbouw

De innovatieruimte voor de landbouw in Nederland is beperkt. De Nederlandse landbouw zit klem tussen oprechte innovatiebehoefte enerzijds en voor het innovatiestreven beperkende regelgerichtheid dat gericht is op het vastleggen van het bestaande.

Agroparken dragen hierdoor een relatief grote bewijslast om aan te tonen welke meerwaarde zij hebben. Het gegeven dat bedrijven binnen de regelgeving en zonder milieuwinst toch kunnen uitbreiden is voor het publiek onbegrijpelijk en zet de licence to produce, to operate en to sell verder onder druk.

De innovatiepraktijk van Agroparken laat diverse wegen zien. Benut die bandbreedte om vervolgens te ijken wat wenselijke ontwikkelingen zijn. Benut de bestaande regelruimte. Er kan meer dan vaak wordt gedacht. De crisis en herstelwet bieden handvatten om LOGs en Agroparkontwikkelingen te bespoedigen. De rijksoverheid kan dit invullen.

Spreek maatschappelijk fysieke en mentale experimenteerruimte af voor een bepaalde periode en trek daarna conclusies uit de ervaringen. Besef en betrek daarbij dat beelden over landbouw in beweging zijn. Dit laat zich op regionale schaal via een maatschappelijke dialoog organiseren. Respectvolle omgang met elkaar en vertrouwen in de juiste intenties zijn daarbij condities.

Kennis over verdienmodellen

Er is behoefte aan kennis op het vlak van verdienmodellen en vergroting van de innovatieruimte. Het denken in termen van kosten brengt de gedachten naar kleine, haalbare stapjes, dicht bij het bekende. De waardecreatie is dan navenant beperkt en neigt naar dingen beter doen in plaats van betere dingen doen.

Ontsluit kennis op het vlak van verdienmodellen en pas deze in de conceptfase van Agroparken toe. Specifieke aandacht moet daarbij uitgaan naar de maatschappelijke waardecreatie. Ontwikkel verdienmodellen die de opbrengsten in kaart brengen en niet alleen uitgaan van de kosten. Kennisinstellingen en praktijkplatforms kunnen deze rol vervullen.

Maatschappelijke meerwaarde Agroparken

Agroparken worden overwegend vanuit een technische en economische optiek ingestoken waarbij de maatschappelijke inbedding een blinde vlek is. Andeweg en Van Latesteijn hebben eerder op dit de behoefte aan de lens van de sociale wetenschappen gewezen (Andeweg en van Latesteijn , 2011: 141-143). De waardeoriëntaties van waaruit de landbouwactiviteiten worden gewaardeerd zijn sterk uiteenlopend. Zodanig dat ze een bron van maatschappelijke spanning vormen die een blokkade vormt voor de licence to produce voor Agroparken met name de intensieve veehouderijcomponent. Er is nagenoeg geen spanning ten aanzien van het gebruik van reststromen en het sluiten van ketens.

Het is nodig om systeemleren en bewustwording van de sociale inbedding te stimuleren.

Voor de verdere integratie van de kapitalen kunnen wellicht anderen aan het netwerk worden toegevoegd die meer affiniteit hebben met de maatschappelijke dimensie. Deze moeten echter wél toegelaten en geaccepteerd worden vanuit de initiatiefnemers. De meest productieve samenstelling van initiatiefgroepen kan actief onderwerp van gesprek van Agroparken zijn. Verbreding van de Agropark netwerken via innovatiecafés en toevoeging van partners aan de startgroep die in staat zijn maatschappelijke waardecreatie in te vullen. Dit kan vanuit Agroparken worden opgepakt.

Een praktische oplossingsrichting voor de ontwikkeling van Agroparken is om een PPPScan uit te voeren in de startfase. Met een dergelijke scan kan snel en een overzicht opgesteld worden van verbeterpunten van een initiatief door zowel initiatiefnemers als bijvoorbeeld burgers of landschapsorganisaties (Zie: www.telos.nl/pppscan).

Pluriformiteit en eigenheid van regio's

De drie cases laten een rijke pluriformiteit en eigenheid van regio's zien. Bij Biopark Terneuzen-Gent speelt de grens als culturele en psychologische scheiding. In de Noordoostpolder is de culturele dimensie van pioniersgebied en sterke gerichtheid op elkaar markant. Bij het NGB sluit de schaalvergroting aan op het historische proces van schaalvergroting die zich in de intensieve veehouderij heeft voorgedaan in de Peel en Maas regio.

De rol van de consument

Agroparken kunnen bijdragen aan de maatschappelijke inbedding landbouw door uitgebreide consumenteninformatie over (deelproducten) te verstrekken en transparantie in productieprocessen te betrachten. Dat kan mede via certificering van productiewijzen als kwaliteitslabel. Dit levert een bijdrage aan de bewustwording aan consumentenzijde, zodat de 'collectieve lulligheid' zoals Vonk het noemt verdwijnt. Het initiatief hiertoe kunnen deelnemers aan Agroparken zelf nemen, eventueel in samenwerking met foodbedrijven en retail.

Rol van banken

De landbouwketen bestaat niet alleen uit producenten en consumenten. De retail en banken bepalen voor een groot deel hoe de keten werkt en bepalen mede de veranderingsmarges. Zij kunnen actief op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid worden bevraagd en gewezen. Hier ligt een rol voor de retail en banken zelf en de overheid om dit te stimuleren. Banken hebben hierin een aandeel en kunnen sturen bij investeringsbeslissingen.

Banken kunnen een charter duurzame landbouw opstellen waarin zij hun maatschappelijke verantwoordelijkheid voor een duurzame landbouwontwikkeling vertalen in criteria voor bedrijven die zij wel en niet willen financieren.

Waardedialoog gewenst

Om in de toekomst de licence to produce veilig te stellen, is het wenselijk dat een waardedialoog gevoerd wordt over duurzame landbouw in Nederland. De waardedialoog dient de kritische ankerpunten in onderlinge samenhang te adresseren.

Overheden dienen zich te bezinnen op de ruimtelijke positionering van de landbouwproductie van niet grondgebonden landbouw en te komen tot ruimtelijk beleid, dat ook landbouw als industriële productie omvat.

6 Literatuur

Alimahomed, R., S. Shatanawi, J. van Benthem, I. van der Spoel, H. Huizenga, F. Yntema, M. Klinkenberg, L. Zijl, I. van Scheepstal; C2C Agropark in de Noordoostpolder, Boer vindt Boer, Amsterdam 2010.

Arcadis; Nieuw Gemengd Bedrijf - Horst aan de Maas, milieueffectrapport – samenvatting, 2010, z.p.

Arcadis; startnotitie MER Nieuw Gemengd Bedrijf Horst aan de Maas, 2006.

Argyris, Chr.; Knowledge for Action. A Guide to Overcoming Barriers to Organizational Change, San Francisco 1993.

Andeweg, K. H. van Latesteijn, Transforming Agriculture A New Approach to stimulate sustainable development, in: Latesteijn, H.C. en K. Andeweg (eds.); The Transforum Model: Transforming Agro Innovation Toward Sustainable Development, Dordrecht 2011, pp.131-144.

Bekke H. en J. de Vries; De salto mortale van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Alphen aan den Rijn 1994.

Bekke, H. en J. de Vries; De ontpoldering van de Nederlandse landbouw, Leuven 2001.

Bloemendaal, F. Het mestmoeras, Den Haag 1995.

Blonk Milieu Advies; Nieuw Gemengd Bedrijf, Duurzaam en innovatief? Gouda 2008.

Boogaard, B.K.; The Socio-Cultural Sustainability of Animal Farming, An inquiry into social perceptions of dairy farming in the Netherlands and Norway, Wageningen 2009.

Bouman, E., M. Feberwee, Chr. Holtslag, J. Lambers, L. Linkola, M. Meijer-Willems, J. Rademaker, J. van Ruijven, M. Segers, N. Stift, G. Wegh, K. Wijsman; Agropark in the Noordoostpolder, Exploring the possibilities, Delft 2009.

Castells, M.; *The rise of the network society*, Cambridge, 2000.

Coghlan, D. and C. Jacobs; Kurt Lewin on Reeducation. Foundations for Action research; *The Journal of Applied Behavioural Science*, 2005 nr 4 pp. 444-457.

Commissie Wijffels; *Toekomst voor de veehouderij, Agenda voor een herontwerp van de sector*, Den Haag 2001.

Frouws, J. The contested redefinition of the countryside: an analysis of rural discourses in the Netherlands, *Sociologia Ruralis*, 1998 vol 38(1), pp. 21–68.

Gijzen, M., Timmer, F., Dagevos J. & F.W.M. Boekema , Radboud Universiteit Nijmegen: *Kanaalzone, broedplaats van de biobased economy*, 2007.

Greger, M., G. Koneswaran; The Public Health Impacts of Concentrated Animal Feeding Operations on Local Communities in *Fam Community Health*, 2010 Vol. 33, No. 1, pp. 11–20.

Heederik, D.J.J., C.J. IJzermans, F. van der Sman-de Beer, I.M. Wouters, L.A.M. Smit, M. Hooiveld, A. de Bruin, B. van Rotterdam; Mogelijke effecten van bedrijven met intensieve veehouderij op de gezondheid van omwonenden: onderzoek naar blootstelling en gezondheidsproblemen, Utrecht, 2011.

Hermans, F., I. Horlings, P.J. Beers and H. Mommaas; The Contested Redefinition of a Sustainable Countryside: Revisiting Frouws' Rurality Discourses, in: *Sociologia Ruralis*, Vol. 50, Number 1, 2010, pp. 46-63.

Hinssen, J. en M. van Klingereren; *SWOT-analyse Agropark Noordoostpolder*, Tilburg 2010.

Hinssen, J.P.P en R. van der Velde; *Bidbook Agropark Noordoostpolder*, Emmeloord 2010.

Horlings, I., J. Hinssen, F. Hermans; *Botsende beelden; over innoveren bij maatschappelijke tegenwind, Een vertooganalyse van het Nieuw Gemengd Bedrijf*, Tilburg 2010.

Horlings, I. en J. Hinssen; Sustainable innovation in intensive animal husbandry in the Netherlands: Putting your money where your mouth is, paper Congress Scaling and Governance Wageningen 2010.

Houtum, H. van, *The development of cross-border economic relations*. Tilburg: Center for Economic Research, 1998.

Innovatienetwerk, *Agroproductieparken: perspectieven en dilemma's*. Utrecht 2000.

Innovatienetwerk; Agroparken: het concept, de ontvangst, de praktijk, Utrecht 2005.

Innovatienetwerk; Het Agrocentrum - Een duurzaam varkenscluster, Utrecht 2011.

Kool, A., I. Eijk en H. Blonk; Nieuw Gemengd Bedrijf, duurzaam en innovatief? Gouda 2008.

J.E. Kornalijslijper, J.E., J.C. Rahamat-Langendoen, Y.T.H.P. van Duynhoven,; Volksgezondheidsaspecten van veehouderij-megabedrijven in Nederland, zoönosen en antibioticumresistentie, Bilthoven, 2008

Latesteijn, H.C. van en K. Andeweg; The need for a New Agro Innovation System, in: Latesteijn, H.C. en K. Andeweg (eds.); The Transforum Model: Transforming Agro Innovation Toward Sustainable Development, Dordrecht 2011.

Lundvall, B.-A., ed., *National systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*, London: Pinter, 1992.

McDonough, W. en M. Braungart; Cradle to Cradle, remaking the way we make things, 2002

Ministerie van Economische Zaken, *Pieken in Zuidwest Nederland, profiteren van de strategische ligging*, Den Haag, 2006.

Ministerie van LNV, Strategische Verkenning 2009-2019, Den Haag 2009.

Mommaas H. en R. Eweg, in: Latesteijn, H.C. en K. Andeweg (eds.); The Transforum Model: Transforming Agro Innovation Toward Sustainable Development, Dordrecht 2011, pp. 59-72.

Paasi, A (1996), Territories, Boundaries and Consciousness. Chichester: Wiley.

Paasi, A (2005), The Changing Discourses on Political Boundaries in : Houtum, van, H, O.Kramsch, W. Zierhofer, (2005), Bordering space, pp. 17-32.

Raad voor Dieraangelegenheden; Dierenwelzijn en diergezondheid op Megabedrijven in Nederland. Een advies op verzoek van de Tweede Kamer, februari 2008, RDA 2008/02.

Raad voor Dierenaangelegenheden; Agenda voor het Dierbeleid, Morele vraagstukken en speerpunten voor het dierbeleid in Nederland, Den Haag 2010.

Raad voor het Landelijk Gebied; Achter open deuren, Advies over de provinciale regierol bij gebiedsontwikkeling Den Haag 2008.

Raad voor het Landelijk gebied; Maak ruimte voor vernieuwing, Advies van de Raad voor het Landelijk Gebied, VROM-raad en Raad VenW over investeren en bezuinigen in het fysieke domein, Den Haag 2010.

Schiere, J.B. and H. van Keulen; Rethinking high input systems of livestock production: a case study of nitrogen emissions in Dutch dairy farming, in: *Tropical Grasslands* (1999) Volume 33, 1–10.

Schans, van der F., E. Hees; Megastallen nader bekeken, Quick-review op basis van recent verschenen rapporten, Culemborg 2008.

Scharmer, O.C.; Theory U, Leiding vanuit de toekomst die zich aandient, Zeist 2010.

Selnes, T.; Een kantelende overheid? Het transitiebeleid in de landbouw, in: Breeman, G., H. Goverde, K. Termeer (eds.); Governance in de groen-blauwe ruimte, handelingsperspectieven voor landbouw, landschap en water, Assen, 2009 pp.18-31.

Smeets, P. ; Expeditie Agroparken; Ontwerpend onderzoek naar metropolitane landbouw en duurzame ontwikkeling. Wageningen, 2009.

Smulders, H. , M. Gijzen en F. Boekema (Red.) ; Agribusiness clusters: Bouwstenen van de regionale biobased economy? Maastricht 2009.

Termeer, K. ; Vitale verschillen en maatschappelijke innovatie, inaugurale rede, Wageningen 2006.

Termeer, C.J.A.M. , M. van Lieshout, G.E. Breeman en W.D. Pot; *Politieke besluitvorming over het landbouwontwikkelingsgebied Witveldweg in de Gemeente Horst aan de Maas*, Wageningen 2009.

TransForum; Master Plan Greenport Shanghai Agropark, If you don't reach for the stars, you will end with hands full of mud., Zoetermeer 2008.

Transforum; Evaluatie Innovatief Praktijkproject - Nieuw Gemengd Bedrijf -, Zoetermeer, 2009.

TRZIN; Architectonische, stedenbouwkundige en landschappelijke inpassing van het Nieuw Gemengd Bedrijf in haar omgeving, Amsterdam 2006.

Veldkamp, A., Altvorst, A.C., van, Eweg, R., Jacobsen, E., Kleef, A. van, Latesteijn H., van, Mager, S., Mommaas, H., Smeets, P.J.A.M., Spaans, L., Trijp, J.C.M., van (2008). Triggering transitions towards sustainable development of the Dutch agricultural sector: TransForum's approach. Agronomy for Sustainable Development.

VROMRaad; 'Meerwerk', advies over de toekomst van de landbouw en het landelijk gebied vanuit ruimtelijk perspectief, Den Haag 2004.

VROMRaad, Ruimtelijke kwaliteit, een verkenning, Den Haag 2011.

VROMRaad; Duurzame verstedelijking , Den Haag 2010.

Wolf, P. de en R. van der Velde; Verkenning C2C Agropark Noordelijk Flevoland, naar een gezonde toekomst voor de Agribusiness, Werkplan Transforum Fase 1.

Wolf, P. de ; Samenwerken aan duurzame regionale ontwikkeling in de Noordoostpolder, Lelystad, 2011.

Bijlage 1 Overzicht kritische aandachtspunten Agroparken

Algemeen	Nieuw Gemengd Bedrijf	Biobased cluster Gent Terneuzen	Agropark Noordoost Polder
Welke functies worden gecombineerd?	combinatie van gesloten intensieve veehouderij (varkens en kippen) en een bio-vergistingscentrale	Tuinbouwcluster verbonden met bioraffinaderijen en bio-vergistingsinstallaties	2 pijlers: 1. Logistiek, handel , cash and carry, evenementen 2.Energie ketens sluiten en restroom benutten i.c.m. bodemverbetering
In welke fase bevindt het Agropark zich? (doorlooptijd)	Planologische fase Plan MER afgerond, projectbesluit in voorbereiding. Bezwaar verwacht	Startfase verkoop percelen aan geïnteresseerde tuinbouwbedrijven	Ontwerpfase, doorrekenen verdienmodellen
Wie zijn de initiatiefnemers cq centraal betrokken partijen?	Vier ondernemers, kennisinstellingen WUR en TransForum. Verder Agrologistiek platform en Ministerie EL&I.	Provincie Zeeland is een belangrijke aanjager in samenwerking met Zeeland Seaports. Aan Vlaamse zijde is de Universiteit Gent aanjager	Groep van ondernemers, allen uit het gebied, ondersteund met kennis en onderzoekspartijen
Wat is de omvang in hectares, locatie en ligging	LOG Witveld Horst aan de Maas (211 ha), direct aan A73	Biopark Terneuzen (250 ha) netto, omringd door 60 ha groenvoorzieningen. Gent heeft 80 ha in de haven gereserveerd om biobased economy te ontwikkelen	Emmeloord, Tuinvallei op bedrijfsterrein van ca 28 hectare, daarnaast 3 ha in Ens
Ruimte			
Heeft het initiatief een meer technische of een groene oriëntatie?	overwegend technische oriëntatie met aandacht voor milieuaspecten	Overwegend technische oriëntatie met aandacht voor energie- en milieuaspecten	Overwegend technische oriëntatie met aandacht voor energieaspecten
In hoeverre ligt het accent op technische duurzaamheid zoals eco-efficiency?	technisch georiënteerd initiatief dat eco efficiënt wil produceren	Eco-efficiency is bepalend voor het cluster in Zeeland. Zonder reststroom-uitwisseling valt synergie weg	Het accent ligt bij eco-efficiency. ideeën hierover sluiten aan bij het kostendenken.
In hoeverre is ingespeeld op landschappelijke zaken zoals vormgeving, schaal van activiteit en inpassing ?	de kwalitatief ruimtelijke dimensionering is voornamelijk functioneel benaderd, impact op de collectieve uitstraling is ondergeschikt aandachtspunt	Het glastuinbouwgebied is omringd met 60 ha Groenvoorzieningen. De overige bio gebaseerde bedrijven opereren vanuit bestaande industriële sites in de havens van Terneuzen en Gent	Nog niet aan de orde
In hoeverre worden kwalitatieve oplossingen benut zoals landschappelijke inpassing (bijv. Architectuur van België, de zwarte Kempische	Beperkt	Beperkt	Nog niet aan de orde

stal.			
Kennis			
Wordt een bijdrage geleverd aan het oplossen van een maatschappelijk ervaren probleem?	Bijdrage aan voedselzekerheid metropolitane voedselmarkt	Bijdrage aan oplossing energie- en klimaatproblematiek	Het Agropark biedt beperkt antwoord op de gebiedsurgenties.
In hoeverre worden de drie kapitalen verbonden? (landbouw, omgeving, energie, ketens koppelen, sociaal kapitaal e.d.)	economisch en ecologische kapitaal worden verbonden. Er is sprake van een disconnectie met het sociaal-cultureel kapitaal.	Economisch en sociaal kapitaal worden beiden vanuit de behoefte aan een vitale arbeidsmarkt beredeneerd. Ecologisch kapitaal sterk verbonden met energie- en klimaatproblematiek.	De drie kapitalen worden beperkt verbonden. Aandacht voor het economische kapitaal is overheersend.
Is het verdienmodel expliciet gemaakt?	Het verdienmodel is gericht op kostenreductie, maatschappelijke bijdrage is de milieuwinst.	Het verdienmodel is gericht op kostenreductie, milieuwinsten en fiscale voordelen.	Het verdienmodel van de energie benutting is doorgerekend, van de showcase en evenementenhal bij Emmeloord nog niet. Er is behoefte aan expertise over verdienmodellen
Is beschikbare kennis adequaat (bijv. best available technologies) georganiseerd, is er een leerproces?	Technologische kennis is goed benut, maatschappelijk proces is lang blinde vlek. Evaluatie proces door Transforum uitgevoerd.	Best available technologies worden gebruikt in de clusters. Daarnaast wordt in Gent een open innovatiefaciliteit gerealiseerd ten behoeve van onderzoek naar hernieuwbare biobrandstoffen. Kennis wordt snel gedeeld met clusterpartners.	Het leerproces is georganiseerd. Kennis ten aanzien van ontwikkelingen elders is opgehaald. Technische expertise over systemen is via de technische universiteit ontsloten. Geleidelijke bewustwording van maatschappelijke omgeving
Waardeoriëntaties			
In hoeverre is dierwelzijn onderdeel van het concept?	dierwelzijn is onderdeel van het concept. Het concept levert positieve bijdrage aan dierwelzijn.	Niet aan de orde.	Er is geen behoefte aan verbinding met intensieve veehouderij.
Op welke wijze adresseert het initiatief volksgezondheid (zoönosen, fijnstof)?	Verspeiding MSRA klein geacht, discussie over GGD studie.	Uitwisseling reststromen verlaagt lokale CO ² -uitstoot	n.v.t.
Transparantie – openheid productieproces. Is het primaire proces ‘open’, volgbaar? Welke voorzieningen zijn	Het voornemen is dat bezoek van het NGB op afspraak mogelijk is.	Via internet wordt de belangrijkste informatie over Biopark Terneuzen en Ghent Bio-Energy Valley ontsloten. Tevens worden meerdere informatiebijeenkomsten	Een deel van het Agropark is direct beleefbaar (showcase en evenementenhal), bedrijfsprocessen zoals logistiek of vergisting niet.

daarvoor getroffen? (ICT-webbased danwel fysieke transparantie - bezichtiging).		georganiseerd om bepaalde mythes rond biobrandstoffen te ontkrachten. In Terneuzen is er een voorlichtingscentrum en opleidingskas gerealiseerd	
Proces			
Is er sprake van transparantie over intenties, doelen, wordt actief informatie verstrekkt over organisatie, proces en is er mogelijkheid tot contact?	openheid over intenties en een tegelijkertijd een afscherming voor de potentiële impact van maatschappelijke discussies op de vergunningverlening.	Er is sprake van transparante intenties met een relatief open informatievoorziening. Arbeidsmarktproblematiek is leidend.	Er is sprake van transparante intenties en relatief open informatievoorziening. Er is contact met diverse maatschappelijke verbanden.
In hoeverre wordt er open geluisterd?	Zowel ondernemers en als tegenstanders luisteren beiden selectief vanuit eigen discours	Kostendenken en rendabele productie staat centraal.	De ondernemers hanteren een frame waarin kostendenken en primaire productie centraal staat. Dit is een barrière voor het denken vanuit waardecreatie en opbrengsten.
Wat is de proceskwaliteit in termen van polarisatie, onderhandelingen, afstemming, dialoog?	Spanning tussen discoursen onderschat gedurende hele proces.	Continue verwerving van draagvlak benodigd om beide initiatieven aan weerszijden van de grens gecommiteerd te houden aan gezamenlijke grensoverschrijdende ontwikkeling	De proceskwaliteit is gericht op afstemming en verwerving van draagvlak.
Bijzonderheden		Het thema 'grenzen' is sterk bepalend voor ontwikkelingsdynamiek. Of het nu gaat om de complexiteit van het samenwerkingsproces tussen Vlaamse en Nederlandse partners, juridische inbedding van een grensoverschrijdend project of het overbruggen van culturele verschillen, de grens manifesteert zich als veel meer dan een geografische afbakening.	Het gaandeweg ontwikkelen heeft risico dat de synergie van een groter geheel beperkt blijft.